АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ
ВӘ
ӘДӘБИЈЈАТ ТӘДРИСИ

(Методик мәгаләләр мәчмуәси)

2

«АЗӘРБАЈЧАН МӘКТӘБИ»
журналына әлавә

Бакы — 1975

Scanned with ACE Scanner

[Бүтүн] өлкәләрин пролетарлары, бирләшин!

1954-чү илдән нәшр едилир.

АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ ВӘ ӘДӘБИЈЈАТ ТӘДРИСИ

(Методик мәгаләләр мәчмуәси)

№ 2 (86)

„Азәрбајҹан мәктәби“

журналына әлавә

БАКЫ — 1975

© «Азәрбајчан дили вә әдәбијјат тәдриси», 1975.

МҮНДӘРИЧАТ

I. Орта мәктәбдә Азәрбајчан дили тәдриси

Гәзәнфәр Абдуллаjев. IV синифдә мүхтәлиф ше'рләрин тәдрисиндә шифаһи нитгин инкишаф етдирилмәси . .
Б. Һ. Асланов. «Исим» бәһсинин тәдрисиндә синтаксисдән истифадәјә даир . . . .
Ә. Калбалиjев. Синтаксисин тәдриси просесиндә үслубијјат үзәриндә иш . . . .
Мәммәдәли Абдуллаjев. Шакирдләри иншa јазыја нечә һазырлајырам . . . .
М. С. Һәсәнов. Хүсусиләшмәләрин тәдриси һаггында . .
Рамиз Новрузов. Исмин тә'сирлик һалында мүәјјәнлик, гејри-мүәјјәнлик мә'налары вә онларын тәдриси тәчрүбәсиндән
Һ. Һәсәнов. Пароним сөзләрин тәдриси һаггында . . .
Аллаһверди Һачыjев. Мәктәбдә ваһид орфографик режим

II. Орта мәктәбдә әдәбијјат тәдриси

Улдуз Әһмәдова. М. Раһимин лирикасынын тәдриси һаггында . . . .
Тәрлан Новрузов. М. Ә. Сабир ирси һаггында әдәби тәнгиди фикирләр вә онларын шакирдләрә чатдырылмасы . .
Худаширин Һүсејнов, Нәзакәт Әлијева, Әдәбијјат дәрсләриндә ана образынын өјрәдилмәси . . . .
Рустәм Әзизов. Н. Хәзринин јарадычылығынын тәдрисиндә әмәк тәрбијәсинин ашыланмасы . . . .
Бајрам Абдуллаjев. Әдәбијјат дәрсләри вә мусиги . .
Заһид Халил. Н. К. Крупскаја ушаг мүталиәси вә әдәбијјат һаггында . . . .
Аллаһверди Еминов. Елми-фантастик жанрын өјрәдилмәси . . . .
Ә. Агајев. «V синифдә әдәбијјат дәрсләри» . . . .
Алмәммәд Алмәммәдов. Бөјүк сәнәткар . . . .
Мәһбубә Һәсәнова. Көркәмли алим вә мүәллим . . .
Бәшир Әһмәдов. В. И. Дал . . . . . .
Ә. Әфәндизадә. Суалларыныза чаваб веририк . . .

I. Орта мәктәбдә Азәрбајчан дили тәдриси

IV СИНИФДӘ МҮХТӘЛИФ ШЕ'РЛӘРИН ТӘДРИСИНДӘ ШИФАҺИ НИТГИН ИНКИШАФ ЕТДИРИЛМӘСИ

Гәзәнфәр АБДУЛЛАЈЕВ

Зәрдаб рајону, Н. Нәриманов адына Мәммәдгасымлы кәнд орта мәктәбин мүәллими

Ше'р вә тәмсили тәһлил едәркән онун идеја мәзмунуна, ...л вә композисијасына шакирдләрин диггәтини чәлб етмә... вә бунларын мәнимсәнилмәси үчүн шакирдләр фајдалы ...тапшырыглар үзәриндә ишләмәлидирләр. Әзбәр өјрәдилмиш ...кәрләрдәки һәр бир сөзү, сөз бирләшмәсини, бир сөзлә, бү... мәтн шакирдләр үчүн ајдынлашдырылмалыдыр. Бизчә ...ачаг белә бир шәраитдә әзбәрләнмиш ше'р вә тәмсил шакирд...ләрин мәдәни нитг вә тәфәккүрүнүн инкишафына хидмәт ...едә биләр. Белә әзбәрләмә нәтичәсиндә шакирдләрин сөз ...еһтијаты зәнкинләшир, онлар һәр дәрсдә јени сөзә, көзәл ...нитг вәрдишләринә вә тәсвир васитәләринә јијәләнирләр. ...Јухары синифләрдә олдуғу кими IV синфин әдәбијјат ки...табында тәдрис үчүн ше'р вә тәмсилләр верилмишдир. Бу ...ше'р вә тәмсилләрин тәдрисиндә шакирдләрин шифаһи нит...гини инкишаф етдирмәк үчүн нағылетмәдән истифадә олун...малыдыр.

Шакирдләр исә ше'рин вә тәмсилин мәзмуну нағыл ...едәркән ашағыдакылары нәзәрдә тутмалыдырлар.

1) План тәртиби.
2) Әсәрин нағыл олунмасы.
3) Суаллар васитәсилә әсәрин тәһлили вә мүзакирәси.
4) Әсәрин идејасыны ајдынлашдырмаг.
5) Әсәрдә иштирак едәнләрин характеристикасы.

Н. Кәнчәвинин «Шаһын достлуғу» ше'ринин тәдриси үчүн 2 саат вахт ајрылмышдыр. Биринчи саатда әввәлчә шаирин

Scanned with ACE Scanner

һәјаты вә јарадычылыгы һаггында шакирдләрә мә'лума
рирәм. Ше'рин мәзмуну илә шакирдләри таныш етмәмә
әввәл ше'рдә верилмиш чәтин сөзләри (бәндләрдә, чә
фәрраш, аһучуг, мә'мур, гудуз) ајдынлашдырырам. С
изаһлы вә ифадәли оху кечирирәм. Евә исә ифадәли оху
вә ше'рин сонунда оғланын шаһа чавабынын әзбәрләнмә
тапшырырам. Икинчи дәрсдә ше'рин мәзмуну артыг шак
ләрә мә'лум олур. Ше'ри бир нечә шакирдә нагыл етд
рәм. Шакирдләрдән бири «Шаһын достлуғу» ше'рини б
нагыл етди: Мәрв өлкәсиндә бир шаһ јашајырмыш. Шаһ
ачыгланса ону итләрә атдырармыш. Шаһын сарајында
чаван оғлан да јашајырмыш. Оглан баша дүшүр ки, бир
шаһ она да гәзәбләниб итләрә атачаг. Она көрә дә чаван
лан ит сахлајанла дост олуб итләрә јем верир. Бир күн
рудан да шаһ оғлана гәзәбләнир вә ону итләрә атдырыр.

Һәмин шакирди дајандырыб ардыны башга шак
данышдырырам. Башга шакирд исә давам етдирир:

> Шаһ тутдуғу ишдән пешман
> вә әмр едир ки, балача чејраны
> нән итләрә атырдым. Өјрәнин кө
> онун бәдәниндә саламат јер гал
> мы? Итләри сахлајан хәбәр кә
> ди ки, оғлан сағдыр. Итләр она
> бир шеј етмәјибләр. Шаһ бу
> ешитчәк тәәччүб етди вә
> ди ки, оғланы тез хилас едиб,
> ним јаныма кәтирин. Оғланы
> һын јанына кәтирдиләр. Шаһ он
> ны көрчәк үзр истәди. Сонра
> сирри данышмаға ондан хаһиш
> ди.

Оғланын сөзләрини һәмин шакирд әзбәр сөјләмәјә б
лајыр.

Кәнч деди: «Әввәлчә чәкиниб сәндән,
Чох јемәк вермишдим о итләрә мән.
Етдијим јахшылыг кетмәди һәдәр,
Итләр јахшылығы итирмәдиләр.
Лакин гуллуг етдим дүз он ил сәнә,
Ахырда бу чүрә һагг вердин мәнә.
Сән мәни итләрә атдынса әкәр,
Јахшы ки, дост јејән дејилмиш итләр.

Достлугу сәндә јох, итдә көрдүм мән,
Ит билән һөрмәти ајагладын сән!
Ит сәнә дост олар, бир сүмүк атсан.
Ит сәнә дост олар, бир сүмүк атсан.
Намәрд гәдир билмәз, олсан да гурбан!».

Ше'рин ахырынчы ики мисрасыны тәкрар едәрәк мә'на-
нын ајдынлашдырылмасы үчүн синфә мүрачиәт едирәм.
акирд исә чаваб верир ки, итә сүмүк атсан, о сәнинлә һә-
шә дост олар. Амма Мәрв өлкәсинин шаһы кими намәрдә
рбан олсан да гәдир билмәз. Шаир бурада шаһ илә ити гар-
ы-гаршыја гојмуш вә шаһы кәскин тәнгид етмишдир.

Ә. Әлибәјлинин «Илан вә гурбаға» тәмсилини кечәркән
мсил һаггында мә'луматы бир гәдәр дәринләшдиририрәм.

Бәдии әсәрдә инсанларын һәјатындан данышылыр, онла-
н истәк вә арзулары ифадә олунур. Шаир әсәрдә јарат-
ғы инсан образларынын шәхсиндә јахшы чәһәтләри, мәрд-
ји, икидлији, доғрулуғу алгышлајыр, тәблиғ едир. Пис чә-
тләри: горхаглығы, икиүзлүлүјү, јалтаглығы исә тәнгид
ир. Елә әсәрләр дә вардыр ки, орада иштирак едән инсан
јил, һејванлар вә јахуд биткиләрдир. Һејванлар, биткиләр
р-бири илә данышыр, мүбаһисә едирләр. Мәсәлән, бу күн
ечәјимиз «Илан вә гурбаға» әсәриндә иланла гурбағанын
нышығы верилир. Белә әсәрә тәмсил дејилир.

Ушаглар, тәмсил һәчмчә кичик олур. Тәмсилдә һејван-
р, биткиләр дил ачыр, данышыр. Амма јадда сахламаг ла-
ымдыр ки, тәмсилдә иштирак едәнин һејван олмасына бах-
јараг, јенә дә инсана аид һадисәләрдән, адамларын бир-
ринә олан мүнасибәтиндән данышыр. Мәсәлән, «Илан вә
рбаға» тәмсилиндән ајдын олур ки, илан гурбағаны тутуб
мәк истәјир. Гурбаға исә иланын әлиндән гуртармаг үчүн
рај чәкир, һәгигәтдә исә иланын әлиндән гуртармаг үчүн
рај чәкир, һәгигәтдә исә јазычы һәмин һејванларын васи-
си илә инсан мүнасибәтләрини ифадә етмишдир. Бу әсәрдә
ан ачкөз, зүлүмкар, башгасынын әмәјини јејәнләрин, гур-
ға исә јазыг адамларын нүмајәндәси кими верилмишдир.
мсилдә әсас јери тәнгид тутур. Јазычы тәмсилдә адамлар-
кы јарамаз хасијјәтләри, пис рәфтары тәнгид етмәк үчүн
һа да мүнасиб һејван сечиб данышдырмышдыр. Мәсәлән.
арға вә Түлкү» тәмсилиндә түлкү јалтаг, јағлы диллә баш-
сына јаланчы тә'риф дејән адамлары, гарға исә сарсаг, һәр
ә алданан адамлары әвәз едир. Тәмсилдә јазычы хоша-
лмәз, пис чәһәтләри тәнгид етмәклә јанашы, өзүнүн нәси-
тли фикрини дә ифадә едир. Мәсәлән,

Scanned with ACE Scanner

бәттә, китаб чүмләләри ишләтмәјә адәт етмиш бә'зи шакирдләр үчүн бу тәләби јеринә јетирмәк бир гәдәр чәтин олур. Она көрә дә мән бу чәтинликләри арадан галдырмаг үчүн мүхтәлиф үсуллардан истифадә едирәм.

Мәсәлән, Н. Рәфибәјлинин «Күнәшин чавабы» ше'рини кечәркән, онун мәзмунуну бир дәфә бүтөв вә ардычыл сурәтдә данышдырдыгдан сонра икинчи дәфә бу гајданы әксинә олараг шакирдләрә ајры-ајры суаллар үзрә данышдырырам.

Мүәллим— Јаз фәсли һансы әламәтләрә көрә өзүнү өјүрдү?

Шакирд—Јаз өзүнү тә'рифләјәрәк дејир ки, мәндә агачлар, чәмәнликләр күл-чичәк ачыр. Әлван рәнкли кәпәнәкләр синәмдә ганад ачыб учурлар. Һәр нә десән мәндә вар. Бағлар, мешәләр јашыл дон кејәр. Лалә, бәнөвшә чичәк ачар. Она көрә дә мәнә баһар дејирләр.

Мүәллим—Јахшы, ким баһар фәслинә аид тапмача дејәр?

Шакирд—Сөјлә, нә вахт
Әријәр гар?
Баш галдырар,
Јашыл отлар. (Ј а з)

Мүәллим—Јај фәсли һансы әламәтләринә көрә өзүнү тә'рифләјирди?

Шакирд—Јај фәсли дејир ки, мән һәмишә исти олурам. Көзәл гушлар мәндә өтүшүр. Һамынын рәнки мәндә гаралыр. Сүнбүлләр мәним дөврүмдә саралыр. Тахыллар топланыр. Гарлы дағлара јол дүшмәјә башлајыр.

Мүәллим—Јај фәслинә аид ким тапмача дејәр?

Шакирд—Сөјлә, нә вахт
Исти дүшүр?
Тахыл, мејвә
Тез јетишир. (Ј а ј).

Мүәллим—Бәс ким дејәр пајыз фәсли һансы әламәтләринә көрә өзүнү өјүрдү?

Шакирд—Пајыз фәсли дејир ки, мәним көјнәјим һәмишә сары олур. Бүтүн мејвәләр мәндә дәјир. Һејва, нар, алма, армуд, әзкил, үзүм мәндә јетишир. Баһар, јај нәдир ки, мәним гаршыма чыхалар. Һәтта мәним дөврүмдә памбыглар да ачылыр.

Мүәллим—Пајыз фәслинә аид ким тапмача дејәр?

Шакирд—Сөјлә, нә вахт

Бағлар солур?
Јағыш јағыр,
Палчыг олур? (П а ј ы з).

Мүәллим—Гыш фәсли бәс һансы әламәтләринә көрә өзүнү тә'риф едирди?

Шакирд—Гыш дејир ки, мән кәләндә гар јағыр. Мәни ушаглар чох севирләр. Күндүзләр гартопу ојнајырлар. Кечәләр исә соба јанында отурмуш нәнәләри нағыл дејирләр. Мән сөзүн дүзүнү дејирәм ки, илин сағ көзү мәнәм.

Мүәллим—Гыш фәслинә аид ким тапмача дејәр?

Шакирд—Сөјлә, нә вахт
Донур сулар,
Јер ағарыр,
Јағдыгча гар? (Г ы ш).

Мүәллим—Күнәш онларын мүбаһисәсини нечә кәсди?

Шакирд—Күнәш деди ки, сиз бош јерә өзүнүзү өјмәјин. Һәр фәслин өз јери, өз вахты вар. Бизим өлкәмиздә јазын да, пајызын да, гышын да өз јери вар. Һәр бир фәсил өз јериндә көзәлдир.

Бу үсулдан истифадә етдикдә шакирдләр китабдан ајрылыр, тәдричән әзбәрчилик вә формализмдән узаглашырлар.. Онлар ејни суала мүхтәлиф вариантлы чаваблар һазырлајаркән душүнүр, бир фикри мүхтәлиф шәкилдә ифадә етмәк үчүн мүхтәлиф чүмләләр гурурлар ки, бу да онларын нитг вә тәфәккүрләринин инкишаф етмәсинә сәбәб олур. Бурада шакирдләр мүәллимдән һеч бир көмәклик олмадан суала мүстәгил вә кениш чаваб вермәјә чалышырлар.

Бу чәһәти нәзәрә алыб, тәдрисдә нитг инкишафыны артырмаг ишинә хүсуси фикир верир, өз тәчрүбәм вә имканым даһилиндә бу мәсәләјә мүвәффәг олурам.

Scanned with ACE Scanner

«ИСИМ» БӘҺСИНИН ТӘДРИСИНДӘ СИНТАКСИСДӘН ИСТИФАДӘЈӘ ДАИР

Б. Һ. АСЛАНОВ,

Лерик рајону, Анзолу кәнд сәккизиллик мәктәбин мүәллими

Азәрбајчан дили үзрә јени програмларын ән мүһүм тәләбләриндән бири дә һәмин фәннин ајры-ајры бөлмәләринин бир-бири илә әлагәли шәкилдә тәдрис едилмәсиндән ибарәтдир. Азәрбајчан дилинин бүтүн бөлмәләринин гаршылыглы әлагәли тәдриси заманы мүәллим һәр бир бәһсин, мөвзунун өзүнәмәхсус хүсусијјәтләрини диггәт мәркәзиндә сахламалы, кечилмиш материалларын мөһкәмләндирилмәси вә системә салынмасыны јахшы тәшкил етмәјә чалышмалыдыр.

Јени програм үзрә нитг һиссәләринин тәдриси просесиндә көзләнилмәси вачиб олан мүһүм принсипләрдән бири дә нитг һиссәләринин синтаксислә әлагәли шәкилдә тәдрисиндән ибарәтдир.

Морфолокијанын синтаксислә әлагәли тәдриси ондан ибарәт олмалыдыр ки, шакирдләр лексик-грамматик хүсусијјәтләринә, морфоложи әламәтләринә көрә бир-бириндән фәргләнән сөз групларыны (нитг һиссәләрини) чүмлә дахилиндә өјрәниб дәрк етсинләр.

Јени програма көрә «Исим» бәһси үзрә бә'зи мә'луматлар шакирдләрә IV синифдә верилир вә әсас мөвзулар V синифдә тәдрис олунур. Мән һәмин мөвзу үзрә јени дәрсдә исмә аид шакирдләрлә суал-чаваб апарыр вә онларын диггәтини исмин тә'рифиндән әшја мәфһумуна јөнәлдирәм. Бундан сонра әввәлчәдән һазырладығым чүмләләри шакирдләрә синтактик тәһлил етдирирәм.

1. Вагиф ә'лачыдыр. 2. Синиф гәзетинин редактору Вагифдир. 3. Ичласда Вагифи тә'рифләдиләр. 4. Ушаглар Вагиф кими охумаға чалышыр. 5. Достум Вагифкилә кәлмишдир.

Верилмиш чүмләләри шакирдләр тәһлил едиб көрүрләр ки, ејни бир исим(бурада Вагиф) чүмләнин мүхтәлиф үзвләри јериндә ишләнә билмишдир. Мүшаһидә методундан истифадә едәрәк, шакирдләри ашағыдакы чалышма үзәриндә ишләдирәм.

Чалышма: **Рәһман, пионер, гәзет, ә'лачы, китабхана** сөзләрини чүмләләрдә мүхтәлиф үзв јериндә ишләдин вә дүзәлтдијиниз чүмләләри синтактик тәһлил един.

Шакирдләрдән бири(Р. Һәбибов) верилмиш исимләрдән бу чүр рабитәсиз мәтн дүзәлдиб синтактик тәһлил етмишдир. 1. Рәһман синиф нүмајәндәсидир. 2. Ајпара габагчыл пионердир. 3. Атам ахшамлар гәзетләри охујур. 4. Ирадә ә'лачы шакирддир. 5. Мән китабханадан китаб алдым.

Шакирдләр белә чалышмалары јеринә јетирәркән исимләрин чүмләдә мүбтәда, хәбәр, тамамлыг, тә'јин, зәрфлик јериндә ишләнә билмәсини јарадычы шәкилдә өјрәнирләр.

Синтактик тәһлил заманы бә'зән шакирдләр дүзәлтмә вә мүрәккәб исимләри чүмлә үзвләри кими гурулушларына көрә дүзкүн көстәрә билмирләр. Онлар морфолокијадан әлдә етдикләри биликләринә әсасән дүзәлтмә исимләри чүмләнин дүзәлтмә үзвү, мүрәккәб исимләри дә чүмләнин мүрәккәб үзвү һесаб едирләр. Буна көрә дә «Исим» бәһси үзрә «Дүзәлтмә исимләр вә онларын әмәлә кәлмәси» (§ 22), «Инсан билдирән дүзәлтмә исимләри» (§ 23), «Чансыз әшја вә мәкан билдирән дүзәлтмә исимләр» (§ 24), «Мүрәккәб исимләрин јазылышы» (§ 28) вә с. мөвзуларын тәдрисиндә бу мәсәләјә дә фикир верилмәлидир.

«Дүзәлтмә исимләр вә онларын әмәлә кәлмәси» (§ 22) мөвзусу үзрә јени дәрсдә ашағыдакы мәтни шакирдләрдән биринә лөвһәдә јаздырырам:

1. Фајтончу да јорулмушду (И. Шыхлы). 2. Бинанын алт мәртәбәсиндә јерләшән ашханаја кетдиләр (М. Ибраһимов). 3. Үстүнә балача дөшәкчә атды (И. Шыхлы). 4. Бејниндәки үјүлтү азалды (И. Шыхлы). 5. Кипнани көзәл мүәллим вә јахшы вәтәндашдыр (И. Шыхлы). 6. О күндән онларын арасындакы меһрибанчылыг әдавәтә чеврилир (М. Ибраһимов). 7. Ингилаби дүшүнчә һәр јанда фәалијјәтдә иди (М. Ибраһимов). 8. Үрәјим бағыртыларла долудур (Ч. Әлибәјов). 9. Гыз-

Scanned with ACE Scanner

чыгаз ичини чәкди (М. Ибраһимов). 10. Машынын синәсинә
гырмызы өртүк чәкдиләр (Ч. Әлибәјов).

Шакирдләрдән верилмиш мәтндәки бүтүн дүзәлтмә исим-
ләри тапыб дәфтәрә көчүрмәләрини тәләб едирәм. Көстәри-
шимлә бир шакирд дуруб јаздығы дүзәлтмә исимләри охујур:
**фајтончу, ашхана, дөшәкчә, үјүлтү, вәтәндаш, меһрибанчы-
лыг, дүшүнчә, бағырты, гызчығаз, өртүк.**

Јаздыглары дүзәлтмә исимләрин мә'налары үзрә шакирд-
ләрлә суал-чаваб апарыр вә ифадә етдикләри мә'нала-
рына көрә һәмин сөзләри груплашдырмағы тапшырырам. Он-
лар дүзәлтмә исимләри мә'наларына көрә фәргләндирәрәк бу
чүр груплашдырыр вә јени дәрси өјрәнмиш олурлар.

I груп: Шәхс билдирәнләр: тракто, вәтәндаш.

II груп: Чансыз әшја вә јер ады билдирәнләр: ашхана,
өртүк.

III груп: Мүчәррәд мә'на билдирәнләр: меһрибанчылыг,
үјүлтү, дүшүнчә, бағырты.

IV груп: Кичилтмә вә әзизләмә билдирәнләр: дөшәкчә,
гызчығаз.

Бу заман һәмин мәтндәки чүмләләрдән бир нечәсини син-
тактик тәһлил етдирирәм. Дүзәлтмә исимләрин чүмлә үзвү
јериндә ишләнмәсини мүгајисәли шәкилдә шакирдләрә мәним-
сәтмәјә чалышырам. Мәсәлән: Шакирдләр, «Тракторчу да јо-
рулмушду» чүмләсиндә мүбтәда вә хәбәри тапдыгдан сонра
онлара суалла мурачиәт едирәм:

— Ким «фајтончу» сөзүнүн гурулушча нә чүр мүбтәда ол-
дуғуну дејәр?

Шакирдләр индијә гәдәр мүбтәданын гурулушча нөвләри
һаггында кениш мә'лумат алмадыгларындан бу суала чаваб
вермәкдә чәтинлик чәкирләр. Бә'зиләри исә «фајтончу» сөзү-
нүн дүзәлтмә исим олмасына әсасланараг онун дүзәлтмә мүб-
тәда олдуғуну сөјләјир. Бу заман изаһ едиб көстәрирәм ки,
чүмлә үзвләри гурулушларына көрә нитг һиссәләриндән
фәргләнир, онлар анчаг садә вә мүрәккәб олурлар. Бүтүн дү-
зәлтмә исимләр чүмлә дахилиндә садә үзв јериндә иштирак
едир. Бу чүр мүгајисә јолу илә дүзәлтмә исимләрин чүмләдә-
ки синтактик функсијасы дәрк олунур.

Дәрсликдә олан «Мүрәккәб исимләрин јазылышы» (§ 28)
мөвзусу да јени мә'луматларла зәнкинләшдирилмиш тәкрар
характерли материаллардандыр. Мөвзу шакирдләрин фәаллы-
гы шәраитиндә изаһ едилдикдән сонра битишик вә дефислә

јазылан мүрәккәб исимләрин чүмләдәки ролу да онлара мүга-
јисәли шәкилдә мәнимсәдилир. Әввәлчәдән тәртиб етдијим
чүмләләри синтактик тәһлил етдирмәклә көстәрирәм ки, бити-
шик (Күлсабаһ, Әләкбәров, истиот вә с.) вә дефислә (гоһум-
гардаш, оғул-ушаг вә с.) јазылан мүрәккәб исимләр чүмләнин
гурулушча садә үзвү јериндә ишләнир.

«Исим» бәһси үзрә һал вә мәнсубијјәт категоријаларынын
тәдриси мараглы вә нисбәтән чәтиндир. Һәлә ашағы си-
нифләрдә шакирдләр исмин һал вә мәнсубијјәт категоријала-
ры һаггында мүәјјән гәдәр мә'лумат алмышлар. Лакин тәчрү-
бә көстәрир ки, шакирдләр бир-бири илә охшарлыг тәшкил
едән һал вә мәнсубијјәт шәкилчиләрини бир-бириндән ајыр-
магда чәтинлик чәкир, морфоложи вә синтактик тәһлил зама-
ны заһири чәһәтдән адлыг һала охшары олан гејри-мүәјјән
јијәлик вә гејри-мүәјјән тә'сирлик һалларыны адлыг һалда
ишләнән исимлә гарышдырыр, сәһвә јол верирләр. Бу чүр чә-
тинликләри арадан галдырмаг үчүн һал вә мәнсубијјәт кате-
горијалары үзрә һәр бир мөвзу кечиләркән мүгајисәдән исти-
фадә едилдикдә сәмәрәли нәтичә верир.

Исмин мәнсубијјәт шәкилчиләри» (§ 30), «Мәнсубијјәт
шәкилчиләринин јазылышы вә нөвләри» (§ 31) мөвзулары ке-
чиләркән шакирдләрә баша салынмалыдыр ки, мәнсубијјәт
шәкилчиси гәбул етмиш исимләр аид олдуғу шәхс әвәзликләри
вә ја башга исимләрлә бирликдә ишләндикдә чүмләнин мүрәк-
кәб үзвү олурлар. «Исмин мәнсубијјәт шәкилчиләри» мөвзусу
үзрә јени дәрсин сонунда шакирдләри ашағыдакы чалышма
үзәриндә мәрһәләләр үзрә ишләдирәм.

I мәрһәлә

«Гардаш» сөзүнү шәхсләрә көрә дәјишдирин вә аид ол-
дуғу сөзләрлә бирликдә чүмләләрдә ишләдин.

Чалышманын I мәрһәләси јеринә јетирилир. Бундан сонра
шакирдләрин тәртиб етдији: 1. Мәним гардашым Бакыда оху-
јур. 2. Ризван сизин гардашынызсдыр. 3. Рүстәмин гардашы га-
бағчыл тракторчудур—чүмләләрини синтактик тәһлил етдир-
мәклә чалышманын икинчи мәрһәләсини баша чатдырырам.
Шакирдләр өјрәнирләр ки, мәнсубијјәт шәкилчиси гәбул ет-
миш исимләр бу чүмләләрдә мүрәккәб мүбтәда (мәним гарда-
шым, Рүстәмин гардашы) вә мүрәккәб хәбәр (сизин гардашы-
нызсдыр) кими ишләнмишдир.

Scanned with ACE Scanner

Исмин һал категоријасы үзрә һәр бир мөвзунун тәдриси синтаксисдән истифадәјә имкан верир. Мәсәлән, мүәллим исмин адлыг, јијәлик вә тә'сирлик һалларынын бир-биринә охшар ҹәһәтләрини мүгајисә јолу илә шакирдләрә өјрәтмәклә јанашы, һәмин һалларда ишләнән исимләрин ҹүмләдәки синтактик ролуну да онлара мәнимсәтмәлидир. «Исмин адлыг һалы» (§ 33) мөвзусу үзрә шакирдләр өјрәнирләр ки, адлыг һалда ишләнән исимләр ҹүмләдә мүбтәда вә хәбәр олурлар.

«Исмин јијәлик һалы»нын (§ 34) тәдрисиндә јијәлик һалы адлыг һалла мүгајисә едирәм. Мисаллар васитәси илә көстәрирәм ки, јијәлик һалда ишләнән исимләр кимин? нәјин? һаранын? суаллары илә јанашы ким? нә? һара? (гејри-мүәјјән јијәлик һал) суалларына да ҹаваб верирләр. Лакин гејри-мүәјјән јијәлик һалда ишләнән исимләр ҹүмлә дахилиндә адлыг һалда ишләнән исимләрдән фәргләнәрәк, јијәлик һалын шәкилчисини гәбул едә билирләр. Хүсуси карточкалара јаздығым «дост», «бағ», «дәфтәр», «гојун» сөзләрини шакирдләрә пајлајырам. Онлардан һәмин сөзләри һәм јијәлик һалда, һәм дә II шәхсин тәкиндә ҹүмлә ичәрисиндә ишләтмәји тәләб едирәм. Бунун васитәсилә шакирдләр мүгајисәли шәкилдә бир-бири илә омоним олан јијәлик һал вә II шәхсин мәнсубијјәт шәкилчиләрини (ын, -ин, -ун, -үн) өјрәнирләр.

Ҹалышманын икинчи мәрһәләсини тәртиб едилмиш ҹүмләләрдән бир нечәсинин тәһлили үзәриндә гururам. Верилмиш ҹүмләләри синтактик ҹәһәтдән шакирдләрә тәһлил етдирирәм.

Шакирдләрә өјрәдирәм ки, көстәрилән ҹүмләләрдә олдуғу кими, чох вахт јијәлик һалда ишләнән исим ҹүмләдә өзүндән сонра кәлән исимлә бирликдә сөз бирләшмәси әмәлә кәтирир вә ҹүмләнин мүрәккәб үзвү ролунда чыхыш едир.

Исимләрин ҹүмләдәки ролу онун әсас грамматик әламәтләриндән бири олдуғу үчүн морфолокијанын тәдрисиндә бунун өјрәнилмәси әһәмијјәтлидир. Морфолокијанын синтаксислә әлагәли тәдриси грамматиканын бу ики мүхтәлиф бөлмәсинин гаршылыглы шәкилдә мәнимсәнилмәсинә бөјүк көмәк едир.

СИНТАКСИСИН ТӘДРИСИ ПРОСЕСИНДӘ ҮСЛУБИЈЈАТ ҮЗӘРИНДӘ ИШ

Ә. КӘЛБӘЛИЈЕВ,
педагожи елмләр намизәди

Орта мәктәбдә Азәрбајҹан дилинин тәдриси гаршысында дуран вәзифәләрдән бири дә шакирдләрә дилимизин зәнкин үслуби имканларындан истифадә етмәк бачарығынын ашыланмасыдыр.

Бу вәзифәнин һәјата кечирилмәсиндә грамматиканын синтаксис һиссәси кениш имканлара маликдир. Биз бу мәгаләдә мүәллимләрин диггәтини, синтаксисдән бир нечә характерик мөвзунун тәдриси просесиндә үслубијјат үзәриндә апарылан ишләрә ҹәлб етмәк истәјирик.

Ҹүмләнин баш үзвләри.

Ҹүмләнин грамматик әсасыны тәшкил едән мүбтәда вә хәбәрин тәдриси просесиндә шакирдләрин үслуби вәрдишләрини, әсасән, үч истигамәтдә инкишаф етдирмәк мүмкүндүр: 1) үслуби бахымдан мүбтәда вә хәбәрин ҹүмләдәки јеринин дүзкүн мүәјјәнләшдирилмәси; 2) мүбтәда илә хәбәрин ҹүмләдә шәхсә вә кәмијјәтә көрә дүзкүн узлашдырылмасы; 3) мүбтәда илә хәбәрин синонимикасындан нитгдә дүзкүн вә мәгсәдәујғун шәкилдә истифадә олунмасына даир мүвафиг әмәли вәрдишләрин ашыланмасы.

Бунлары ајры-ајрылыгда нәзәрдән кечирәк:

Грамматиканын тәләбинә көрә мүбтәда ҹүмләдә һәмишә хәбәрдән әввәл ишләнмәлидир. Јазылы вә шифаһи нитгдә бу гајданын позулмасы ҹүмләнин грамматик мә'насына хәләл кәтирир, ону анлашылмаз едир. Лакин бунунла белә, үслуби мәгамда хәбәри мүбтәдадан әввәл ишләтмәк нәинки мүмкүн, һәтта ваҹиб олур. Чүнки бу һагда ҹүмләдәки фик-

Scanned with ACE Scanner

рин емосионал тә'сир күчү, експрессивлиjи вә нәзәрәча... дырма имканы хеjли артыр вә о, даhа аjдын дәрк един... Мәсәлән, **Јашасын бүтүн гәләбәләримизин илhамчысы дов... Коммунист Партиjасы! Јашасын бүтүн дүнjа зәhмәткеш... ринин hәмрә'jлик баjрамы олан 1 Маj! Мәhв олсун фашиз... Рәдд олсун мүhарибә!**

Әкәр hәмин чүмләләрдә тәкчә грамматик тәләби көз... jиб әввәл мүбтәданы, сонра исә хәбәри ишләтсәк, онда ни... өз емосионал тә'сир күчүнү вә көзәллиjини мүәjjән гәдә... итирәр вә тә'сирсиз олардыр.

Чүмләдә хәбәрин мүбтәдадан әввәл ишләнмәсинә ше'... дилимиздә даhа чох раст кәлирик. Бунун башлыча сәбәб... одур ки, ше'р дилиндәки вәзн вә гафиjә чох заман мүәллиф... хәбәри мүбтәдадан әввәл ишләтмәjә бир нөв вадар един.

Грамматика өjрәдир ки, мүбтәда илә хәбәр шәхсә көр... hәмишә узлашмалыдыр. Кәмиjjәтә көрә исә бә'зән узла... шыр, бә'зән дә узлашмыр.

Бу мәсәләнин мәнимсәнилмәси үзәриндә иш апарылар... кән шакирдләрин диггәтинә чатдырмаг лазымдыр ки, чүмлә... дә мүбтәда илә хәбәрин узлашмасы еjни заманда үслубла... бағлыдыр. Белә ки, үслубун тәләбинә көрә, чүмләнин мүбтә... дасы hәмчинс олдугда, хәбәр мүтләг чәм шәкилчиси гәбу... етмәлидир. Мәсәлән:

1. Истираhәт күнләриндә мәктәбли, гуллугчу вә евдар га... дынлар памбыг топланышында колхозчулара көмәк едирләр.

2. Баjрам күнү бүтүн гоhум, гардаш jығылыб кәлдиләр.

Мүбтәда саjла адларын бирләшмәсиндән ибарәт олдуг... да исә хәбәр hәм тәкдә, hәм дә чәмдә ишләнә биләр. Мәсә... лән:

1. **Үч шакирд бирликдә дәрс hазырлаjырды** (хәбәр тәк)
2. **Ики дост jанашы отурдулар** (хәбәр чәм)
3. **Бир сыра раjонлар jаз әкининдә керидә галыр** (хәбәр тәк)
4. **Ики пәhләван үз-үзә даjандылар** (хәбәр чәм) вә с.

Мә'лум олдуғу кими, шакирдләр әввәлки синифләрдә (IV—V) нитгдә синоним фе'лләрдән мәгсәдәуjғун шәкилдә ис... тифадә етмәjә даир мүәjjән үслуби вәрдишләр газанмыш... лар. Буна истинад едәрәк VII синифдә мүрәккәб хәбәрләрин тәдриси заманы шакирдләрин диггәтини синоним фе'лләрлә ифадә едилмиш мүрәккәб хәбәрләрин үслуби чаларларына,

...онларын инчә мә'на хүсусиjjәтләринә чәлб етмәк мүмкүндүр. ...Мәсәлән: **«Сән тапшырыға әмәл етмәлисән»—«Сән тапшыры... ға әмәл етмәjә билмәзсән»** гәбилдән олан чүмләләри ша... кирдләрә тәгдим едиб, изаh етмәк олар ки, hәмин чүмләлә... рин хәбәри тәхминән, еjни мә'наны билдирсә дә, бунлар әз... инчә мә'на чаларлары илә бир-бириндән хеjли фәргләнир... ләр. Белә ки, биринчи чүмләдәки **«әмәл етмәлисән»** хәбәрин... дә сөз сөjләjәнин динләjәнә тапшырылмыш иши јеринә јe... тирмәjи мәсләhәт көрмәси мә'насы ифадә едилмишсә, икин... чи чүмләдәки «әмәл етмәjә билмәзсән» хәбәриндә— даны... шан динләjәнә тапшырылмыш иши ичра етмәклә әлагәдар hансы ихтиjара малик олмасыны танытмаг, бир нөв она hү... гуги мәсләhәт вермәси мә'насы ифадә едилмишдир. Дикәр тәрәфдән дә hәмин хәбәрдә иш ичрасына гаршы мүәjjән тәләбкарлыг hисси ифадә едилмишдир.

Бурадан белә нәтичә чыхыр ки, синоним фе'лләрлә ифа... дә едилмиш хәбәрләри hәмишә еjни мәгамда ишләтмәк мүмкүн деjилдир. Онларын чүмләдә дәгиг вә мәгсәдәуjғун шәкилдә ишләдилмәси, ифадә едилән фикрин мәгсәд вә ва... ситәләри илә jахындан бағлыдыр.

Мүбтәда илә хәбәрин гаршылыглы сөз сырасы, узлаш... масы вә синоним вариантларындан нитг практикасында мәг... сәдәуjғун шәкилдә истифадә едилмәси илә әлагәдар олан бу чүр үслуби мәсәләләрин практик изаhы, сөзсүз ки, ша... кирдләрин hәм нәзәри биликләринин, hәм дә практик нитг вәрдишләринин инкишаф етдирилмәсинә көмәк едир.

hәмчинс үзвләр. «hәмчинс үзвләр» мөвзусу үслубиjjат... ла чох jахындан бағлыдыр. Бу бағлылыг hәр шеjдән әввәл, онун нитгдәки рол вә әhәмиjjәти илә әлагәдардыр. Белә ки, нитгдә hәмчинс үзвлү чүмлә типиндән истифадә олунмасы фикрин даhа jығчам, даhа лаконик ифадәсинә көмәк едир. Мәсәлән: **Вагиф орта мәктәби гызыл медалла битирмишдир. Сәлим орта мәктәби гызыл медалла битирмишдир. Севда ор... та мәктәби гызыл медалла битирмишдир** фикирләрини мә'... нача битишдириб, **Вагиф, Сәлим, Севда орта мәктәби гызыл медалла битирмишдир** шәклиндә ифадә едә билмәjимиз, нитгимизи jоручулугдан гуртарыр, ону hәчм вә мә'нача jығчамлашдырыр.

Шакирдләр hәмчинс үзвлү чүмләләрдән нитг практика... сында истифадә едәркән ашағыдакы характерли үслуб сәhвләринә jол верирләр:

2 Сифариш 2071

Scanned with ACE Scanner

1. Һәмҹинс үзвү садалајаркән јахын ҹинс вә нөв анлајышларынын гарышдырылмасы. Мәсәлән: **Јазда, јајда ијунда кәндимиз даһа сәфалы олур.**

Бу ҹүмлә она көрә үслуби ҹәһәтдән сәһв һесаб олунур ки, ијун јај ајларындан бири (нөв) олдуғу һалда, ҹүмләдә «јај» фәслинә јахын ҹинс кими ишләдилмишдир.

2. Һәмҹинс үзвләрдән әввәл вә сонра ишләнән үмумиләшдириҹи сөзләрин ҹүмләдә дүзкүн ишләдилмәмәси вә јахуд үмуми вә хүсуси анлајышларын гарышдырылмасы. Мәсәлән: **Мешәдә мүхтәлиф вәһши һејванлар јашајыр: шир, ајы, чанавар, чаггал** вә с.

Көрүндүјү кими, бурада хәбәр (јашајыр) сәһвән үмумиләшдириҹи сөзлә (вәһши һејванлар) һәмҹинс үзвүн (шир, ајы, чанавар, чаггал вә с.) арасында ишләнмишдир. Һәмин ҹүмләни белә ифадә етмәк даһа доғру оларды: **Мешәдә мүхтәлиф вәһши һејванлар: шир, ајы, чанавар, чаггал вә с. јашајыр.**

3. Һәмҹинс үзвләр арасында гоша бағлајыҹыларын дүзкүн ишләдилмәси. Мәсәлән: **Гадын тәкчә истеһсалатда дејил, һәм дә евдә бөјүк гүввәдир.** Әслиндә исә һәмин ҹүмләни белә јазмаг лазым иди:

Гадын һәм истеһсалатда, һәм дә евдә бөјүк гүввәдир. Чүнки дилимиздә ајрылыгда «һәм дә» адлы бағлајыҹы јохдур. «Һәм, һәм дә» бағлајыҹысынын бир тәрәфини атыб, дикәрини һәмҹинс үзвләр арасында ишләтмәк сәһвдир. Бу ҹүр сәһвләри арадан галдырмаг үчүн шакирдләри ашағыдакы характерли үслуби чалышмалар үзәриндә ишләтмәк фајдалыдыр.

1) Охујун. Үслубҹа сәһв олан ҹүмләләри көстәрин, онларын сәһв һесаб едилмәсинин сәбәбини изаһ един:

1. **Гардашым колхозда ишләјир, һәм дә институтда гијаби охујур.**

2) **Сәһәр тездән дүкана бир машын тәрәвәз биткиләри: хијар, помидор, кәләм кәтирдиләр.**

3) **Ата, оғул вә ана јанашы отуруб сөһбәт етди.**

4) **Кәнддә ҹамаатын мәдәни ејләнҹәси үчүн һәр ҹүр шәраит вардыр: кино, мәдәнијјәт еви, клуб, гираәтхана вә с.**

5) **Мәктәб китабханасына хејли мигдар сијаси, елми, бәдии китаблар вә бир неҹә роман кәтирдиләр.**

6) **Бајрам мүнасибәтилә һәр јердә: күчәдә дә, мејданда да, паркда да, евләрдә дә бөјүк шадлыг вә ҹанланма вар иди.**

2. Ардыҹыл верилмиш ҹүмләләрдән һәмҹинс үзвлү ҹүмләләр дүзәлдиб јазын.

1. Биз јахшы ишләдик. Биз јахшы истираһәт етдик. 2. Комбајн тахыл бичир. Комбајн тахылы дәјүр. Комбајн тахылы самандан ајырыр. 3) Јашар имтаһандан беш гијмәт алды. Сона имтаһандан беш гијмәт алды. 4) Јазда отлар көјәрир. Јазда ағаҹлар чичәк ачыр. Јазда гушлар исти өлкәләрдән учуб кәлирләр. 5) Азад китабыны сумкаја гојду. Азад дәфтәрини сумкаја гојду. Азад гәләмини сумкаја гојду.

Васитәсиз вә васитәли нитг

Азәрбајҹан дилинин синтаксис курсунда үслубијјат үзәриндә иш апармаг үчүн кениш имкан верән мөвзулардан бири дә «Васитәсиз вә васитәли нитг»дир. Бу мөвзуну тәдрис едәркән үслуби бахымдан диггәт јетирмәлидир. Бурда башлыҹа мәсәлә васитәсиз нитгин васитәли нитглә дүзкүн вә мәгсәдәујғун шәкилдә әвәз едилмәсидир. Чүнки шакирдләрин јазылы вә шифаһи нитги үзәриндә апарылан узун мүддәтли мүшаһидәләр көстәрир ки, онларын бөјүк әксәријјәти башгасынын сөзләриндән өз нитгләриндә васитәли шәкилдә истифадә едәркән үслубун тәләбини көзләмир вә сәһвә јол верирләр. Бу, әсасән, ондан ирәли кәлир ки, шакирдләр васитәсиз нитги васитәли нитг шәклиндә ифадә етмәји мүәллифин сөзләри илә васитәсиз нитг арасында «ки» бағлајыҹысы артырмагдан ибарәт садә бир просес кими баша дүшүрләр. Доғрудур, васитәсиз нитги васитәли нитглә әвәз едәркән бә'зән васитәсиз нитгин мәзмунуну олдуғу кими сахламаг вә мүәллифин сөзләриндән сонра јалныз бир «ки» бағлајыҹысы артырмаг лазым кәлир. Мәсәлән:

1. **В. И. Ленин демишдир: «Дил инсанлар арасында ән јахшы үнсијјәт васитәсидир».** 2. Н. Нәриманов јолдаш гурултајы ачараг деди: **«Јолдашлар, бу күн бүтүн Загафгазија зәһмәткешләринин нифрәтлә хатырладығы дәһшәтли һадисәләрә, гара күнләрә бир дәфәлик сон гојуруг** вә с. ҹүмләләр бу гәбилдәндир.

Лакин васитәсиз нитги васитәли нитглә һәмишә бу шәкилдә әвәз етмәк дүз олмазды. Үслубун тәләбинә көрә мүб-

Scanned with ACE Scanner

тәдасы I шәхсин тәк вә ја чәмини билдирән әвәзликлә ифа[...] олунан васитәсиз нитги васитәли нитглә әвәз едәркән, бу[...] чүмләнин мүбтәдасыны I шәхслә дејил, III шәхслә ифадә е[...]мәк лазымдыр. Бундан башга әсас мәзмуну сахламаг ш[...]тилә нитгин ифадә формасында мүәјјән дәјишиклик вә ә[...] вә едилмәлидир. Чүнки белә олмадыгда, башгасынын фикр[...] мүәллифин өз фикри кими ишләнмиш олур. Мәсәлән:

1. Нәчәф анама деди: «Мән јазычы олачағам» —Васитә[...]сиз нитгини —«Нәчәф анама деди ки, мән јазычы олачагам» шәклиндә;

2. Рәссам деди: «Мән бу халг бојаларыны чох хошлајырам» васитәсиз нитгини—«Рәссам деди ки, мән бу халг бојаларыны чох хошлајырам» шәклиндә васитәли нитгә чевирмәк дүз дејил. Һәмин чүмләләри: «Нәчәф анама деди ки, о мүтләг јазычы олачагдыр». «Рәссам деди ки, онун бу халг бојаларындан чох хошу кәлир» шәклиндә васитәли нитгә чевирмәк лазымдыр.

Дилимизин грамматикасы өјрәдир ки, нитгимиздә башгасынын ејнилә ишләдилән сөзләри мүәллифин сөзләриндән сонра мүәллифин сөзләринин арасында ишләндији кими мүәллифин сөзләри илә гырыла да биләр.

Мәсәлән: Сәдр сүрүчүјә ачыгланараг: «Вағзала сүр,— деди,—орада биләрсән». Лакин бунунла белә нитгимиздә васитәсиз нитгин мүәллифин сөзләри илә гырылмасынын башга бир формасындан да истифадә олунур ки, бурада мүәллифин сөзләри илә гырылан васитәсиз нитг башгасынын сөзләри дејил, мәһз мүәллифин өз сөзләри олур.

1) Костја мүәллим, —дедим,— архајын ол. Һәр шеј дү[...]зәләр. (О. К.)

2) Әзиз достум,—дедим,—бир күллә баһар ачылмаз. [...] Бәс нә олду,— дедим,—сән мәнә китаб көндәрирдин вә с.

Васитәсиз нитгин бу шәкилдә ишләнмәси нитгин експрессив тә'сир күчүнү, емосионаллығыны артырмаға көмәк едән хүсуси услуби формадыр. Васитәсиз нитг һаггында ш[а]кирдләрә мә'лумат верәркән бу мәсәләләрин дә онлара [а]дынлашдырылмасы фајдалыдыр.

«Васитәсиз вә васитәли нитг» мөвзусунун тәдриси просесиндә шакирдләрә хатырлатмалы мәсәләләрдән бири [...] диалоглу нитгин ифадә етдији експрессив — услуби мә'[...]нын мәнимсәнилмәсидир.

ШАКИРДЛӘРИ ИНША ЈАЗЫЈА НЕЧӘ ҺАЗЫРЛАЈЫРАМ

Мәммәдәли АБДУЛЛАЈЕВ
Газах шәһәр 1 нөмрәли орта мәктәбин мүәллими

Јазы бәшәр мәдәнијјәтинин зәнкин сәрвәтини нәсилдән-нәслә кечирән ән көзәл васитәдир. Чүнки јазыда бәшәри фикирләрлә чилаланмыш образлы дилин ваһид аһәнкдарлығы, лаконизми әкс етдирилир. Һәр бир халгын тәфәккүр дүнјасы јазы васитәсилә башга халглар тәрәфиндән кәшф едилир вә өјрәнилир. Јазынын бу хүсусијјәти онун ифадә етдији милли кејфијјәтләри бир нөв бәшәриләшдирир.

Милли мәдәни сәрвәтимизә јијәләнмәјин әсасы мәктәбдә өјрәдилир. Бу да мә'лумдур ки, бөјүк сөз усталарынын, мәшһур шәхсијјәтләрин әксәријјәти орта мәктәб партасы архасында сечилмәјә, танынмаға башламышдыр. Мәһз мәктәбин вәзифәси шакирдләрдә мәнтиги тәфәккүрү инкишаф етдирмәкдир. Хүсусән, ана дили дәрсләри шакирдләрдә зәнкин вә лаконик габилијјәти јаратмагла онлара дүзкүн јазы вәрдишләри, фикри јазылы ифадә етмәк тәрзини дә ашыламалыдыр.

Орта мәктәбин мүәјјән мәрһәләсиндә шакирд бир фикри шифаһи олараг, рабитәли тәрздә нәгл етдији һалда, јазылы ифадә етмәкдә чәтинлик чәкир.

Бәс нечә етмәли? Дәрсә верилән мүасир тәләбләр нөгтеји-нәзәриндән тә'лимин бу мүһүм саһәсиндәки мөвчуд гүсурлары арадан нечә галдырмалы?

Бу суала бир чүмлә илә чаваб вермәк олар: һәмин гүсурлары шакирдләрин идрак фәалијјәтинә тә'сир көстәриб, онларда мәнтиги тәфәккүр бачарығы јаратмагла арадан галдырмаг мүмкүндүр.

Көрүндүјү кими, мәнтиги тәфәккүр бачарығы тә'лимин бүтүн саһәләринә аиддир вә онун өзүлүнү тәшкил едир. Бунун үчүн дә «әглин фактик биликләр кәсб етмәсинә» (К. Д. Ушински) чалышмаг лазымдыр. Шакирд дүшүнчәләрини шифаһи сөјләдији кими, мүәјјән ардычыллыгла јазыда да ифадә едә

билсин. Шакирдләрдә инша jазмаг вәрдиши jаратмаг үч[үн] мүхтәлиф үсуллардан истифадә едирәм.

1. Ибтидаи синифләрдә шакирдләрин алдыглары бил[ик]ләрә вә jазы вәрдишләринә әсасланараг мән IV синифдән һ[ә]р бир шакирдин фикрини мүстәгил ифадә етмәк, нәтичә чыхар[ма]маг бачарығыны инкишаф етдирмәjә чалышырам. Инша jаз[ма]маг шакирдин jарадычылығыдыр. Бунун үчүн чалышырам ки, шакирдләрин jаш вә билик сәвиjjәләринә уjғун олараг сөз еһ[ти]тиjаты олсун, онлар сөзләри чүмләләрдә jериндә ишләдә бил[син]мәjи, фикри образлы ифадә етмәjи бачарсынлар. Грамматика дәрсләри шакирдләрин мәнтиги тәфәккүрүнү инкишаф етдир[ир]мәк үчүн кениш имканлар ачыр. Мән мүхтәлиф характерл[и] jарадычы чалышмалардан истифадә едирәм.

Чалышма мәзмунуна көрә шакирди дүшүндүрүр, ону мүс[тә]тәгил фикир сөjләмәjә сөвг едир. VI синифдә зәрфин өjрәдил[мә]мәсилә әлагәдар олараг белә бир чалышма апарырам.

«**Чәсарәтлә, достjана, гәһрәманчасына, чан-башла,** **аддым-баадды́м, jолдашчасына** дүзәлтмә вә мүрәккәб зәрфләриндә[н] истифадә едәрәк **Кремл, мавзолеj, мүталиә, пилләкән,** плати[н] сөзләрини чүмләләрдә ишләдин».

Бунунла чалышырам ки шакирдләр: а) кечилмиш грамматик мөвзуну шүурлу мәнимсәсинләр; б) чәтин jазылан сөзләрин jазылыш гаjдаларыны өjрәнсинләр; в) чүмлә гурмағы, сөзләри чүмләдә сыраламағы бачарсынлар.

Чалышма ичра едилир.

«1. Әскәр чәсарәтлә Кремлә доғру аддымлады.

2. Һамы бир-биринин далынча аддымбааддым мавзолеjә кедирди» вә с.

Шакирдләрдә мүстәгил зеһни фәалиjjәт вәрдиши jаратмаг үчүн үслуби чалышмалардан сәмәрәли истифадә едирәм. Дилимизин әлванлығы, зәнкинлиjи өз эксини нитг категориjаларында тапмышдыр. Сөзләр чүмләләрдә исим, фе'ли сифәт, фе'л олур, фе'ли бағлама вә зәрф кими чыхыш едир. Синоним гошмалар, синоним, антоним сифәтләр вә с. үслуби чалышмалар билаваситә шакирдләрин мәнтиги тәфәккүрүнү инкишаф етдирир. «Jатмыш» фе'ли сифәтини VI синиф шакирди Н. Гоҹаjева чүмләләрдә мүхтәлиф шәкилдә белә ишләтмишди:

1. Jатмышлары разы деjилләм кимсә оjатсын (исим)

2. Мәликмәммәд гылынчы илә jатмыш дивин аjағыны дешди (сифәт)

3. Көрпә бешикдә jатмышдыр (фе'л)

Чүмләләр синифдә тәһлил едилир. «Jатмыш» сөзүнүн чүмләләрдә мә'налары аjдынлашыр, конкрет вә мәнтиги мә'налары мүгаjисә jолу илә шакирдләрә өjрәдилир.

II. Шакирд тәфәккүрүнү инкишаф етдирән әсас үсуллардан бири дә китаб үзәриндә мүстәгил ишин тәшкилидир. Һәркаһ IV-VI синифләрдә бу иши грамматик чалышмаларла әлагәдар вә jа һадисәләрин, сурәтләрин гыса тәһлилини өjрәтмәк мәгсәдилә апарырамса, VII-VIII синифләрдә бу просеси мүрәккәбләшдирир вә мәгсәди дәринләшдирирәм. Унутмаг олмаз ки, шакирд инша jазаркән сечдиjи мөвзуjа уjғун олараг һадисә вә сурәтләрин дахили работәсини, фәрди вә үмуми сәчиjjәсини, мүгаjисәсини мәнтиги ардычыллыгла шәрһ етмәлидир. Мөвзуjа вә образа өз мүнасибәтини билдирмәлидир; бир сөзлә, нәдән башламағы, нечә давам етдирмәjи вә һарада гуртармағы билмәлидир. Бу мәсәләдә мән хүсусән, шакирдин дәркетмә бачарығы илә ону ифадә етмә вәрдиши арасында вәһдәт jаратмаға, онун дүнjакөрүшүнүн формалашмасына чалышырам. К. Д. Ушинскинин дедиjи кими, шакирд «хам материал үзәриндә нә гәдәр jахшы ишләсә, о, нисбәтән инкишаф едир вә гүввәтләнир». Бунун үчүн дә мән шакирдләри «хам материал» үзәриндә даһа чох ишләтмәjә чалышырам. VIII синифдә «Дәдә Горгуд» дастаныны кечәркән һисс едирәм ки, изаһат вә дәрслиjин көмәjи илә дастанын идеjасы, сурәтләрин сәчиjjәси, онларын сүжет хәтти илә бағлылығы, мәгсәдләри, үмуми хүсусиjjәтләри, фәрди чизкиләри вә с. кими мәсәләләр бүтөв шәкилдә там аjдынлығы илә мәнимсәнилмәмишдир. Бүтүн бунлар шакирдләрин тәфәккүрүндә үмуми шәкилдә из салмышдыр. Белә биликлә дастан һаггында сәрбәст jазылы фикир сөjләмәк олмаз. Она көрә өjрәнмә просесини мәтн үзрә мүстәгил ишлә мөһкәмләндирирәм. Белә ки, синифдә олан шакирдләр үч група бөлүнүр. Биринчи груп Газан ханын, икинчи Бурла Хатунун, үчүнчү груп исә Гарача чобанын сурәтләри үзәриндә ишләjир. «Әдәбиjjат мүнтәхәбаты»ндан фактлар сечилир, гәһлил едилир, конкрет нәтичә чыхарылыр. Евә верилән тапшырыгда групларын мөвзулары дәjишдирилир. Шакирдләрдә кениш тәсәввүр jарандыгдан сонра синифдә һиссәләр бирләшдирилир, үмуми тәһлил едилир, беләликлә, боjун идеjасы аjдынлашдырылыр. Бунун әсасында «Газан ханын евинин jағмаланмасы» боjунда вәтәнә мәһәббәт мөвзусунда инша jазмаг мүмкүн олур. Шакирдләр чәтинлик чәкмәдән фикирлә-

Scanned with ACE Scanner

ринн сәрбәст ифадә едирләр. Белә ки, онлар сурәтләри грулашдырыр, онларын әсәрдәки јерини, күддүкләри мәгсәдләри, халг јарадычыларынын сурәтләрә мүнасибәтини ајдынлашдырыр вә мүасир һәјатла бағлајырлар.

III. Шакирдләрин инша јазыја һазырлыг мәрһәләсиндә IV-VIII синифләрдә апарылан өјрәдичи јазылардан да шакирддә мүстәгил дүшүнмәк, мүстәгил јазмаг вәрдиши јаратмаг үчүн истифадә едирәм.

Програмда бу мәгсәдлә верилмиш саатлары ајры-ајры синфин характеринә үјғун шәкилдә планлашдырырам. Белә ки, хүсуси дәфтәр (1-2 №-ли тапшырыг дәфтәрләриндән башга) ајырырам. Бүтүн өјрәдичи јазылар һәмин дәфтәрләрдә апарылыр. Һәр бир јазы тәсһиһ едилир, гијмәтләндирилир вә јазылара верилмиш гијмәтләр журнала көчүрүлүр. Тәсвири, мүһакимә характерли ифадә вә иншаларын апарылмасына хүсуси диггәт јетиририрәм. Өјрәдичи иншаларда тәһлил објектинин заһири көрүнүшүнә алудәчиликдән гачмаг лазымдыр. Мә'лумдур ки, IV-VIII синиф шакирдләри харичи мүһитә вә онун шүуруна тә'сир едән һәр һансы һадисә вә ја әшјанын заһири гурулушуна фикир верирләр. Бундан истифадә едәрәк тәһлил објектини дәринләшдирмәјә, һадисәләрин мә'насыны ачмаға, мүасирләшдирмәјә, онун рол вә әһәмијјәтини мүәјјәнләшдирмәјә, мүнасибәтләри ајдынлашдырмаға чалышырам. Нәзәрә алырам ки, IV-VIII синфләрдә апарылан өјрәдичи иншалар IX-X синифләрдә апарылан инша јазылары үчүн һазырлыг мәрһәләсидир. Она көрә дә өјрәдичи јазылара өкеј мүнасибәтдән чәкиниб дәрсин һазырлыг мәрһәләсиндә шакирдләри мөвзу әтрафында дүшүндүрүрәм.

Һәмин јазылара мүтләг план тәртиб етдиририрәм. План коллектив тәрздә, шакирдләрин фәал иштиракы илә дүзәлир. VI синифдә «Бизим мәктәб» мөвзусунда инша апардым. Изаһатла харичи әламәтләрә, мәсәлән, мәктәбин үмуми тәсвиринә мүмкүн гәдәр аз јер верилмиш, синфин диггәти әсасән мәктәб вә шакирдләрин гаршылыглы мүнасибәтләринә јөнәлдилмиш, һәм дә «әдәб гајдалары»ндан ирәли кәлән тәләбләрлә әлагаләндирилмишдир. Коллектив тәртиб едилмиш планла да бу мәгсәд көзләнилмишдир.

Мөвзу үчүн белә бир план тәртиб едилмишди:

1. Мәктәб һаггында мәним фикрим.
2. Мәктәб биздән нә тәләб едир?
3. Мәним мәктәбли борчум.

4. Мәктәбин шәрәфи мәним шәрәфимдир.
5. Мәктәбдә бој атырам, камала чатырам.

Белә мөвзуларда кечилән дәрсләрә шакирдләр бөјүк мааг көстәрир, диггәтини тәһлил олунан мөвзу әтрафында чәмәшдирир, дүшүнүр, мүзакирәдә иштирак етмәјә чан атыр, демәли, тәфәккүр ишләјир; демәк дәрс чанлы кечир. Нәтичә дә ахшы олур. Охшар јазылар алынмыр, мүхтәлиф сәпкили, һәр шакирдин өз нәфәси дујулан јазылар сәркисинә тәсадүф едиир. Адам көзләринә инанмыр ки, бу иншаны јазан гаршында отуран ушагдыр. О, сәнин нәзәриндә һәјаты дәрк едән, јашамағын мә'насыны анлајан бир шәхс кими чанланыр. VIII синифдә «Мән инсанын хошбәхтлијини нәдә көрүрәм» мөвзусунда апарылмыш иншада шакирдләр синиф јолдашлары Ш. Һичранын «хошбәхтлији инсан өз әли вә әмәји илә јарадыр» фикрини тәсдиг едирләр. Ән башлычасы будур ки, шакирдләр инсан үчүн әсил хошбәхтлијин һансы ичтимаи гурулушда мүмкүн олмасыны дүзкүн дәрк етмишләр. һ. Мәлаһәтин: «Инсанын хошбәхтлији үчүн әсас шәрт онун јашадығы ичтимаи гурулушдур» фикрини М. Вагиф конкрет шәкилдә белә ифадә едир: «Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабы өлкәмизә азадлыгла бәрабәр хошбәхтлик дә кәтирди». М. Нурлана бир аз да ирәли кедәрәк инсанын хошбәхтлијинә мане олан түфејлиләри иттиһам едир: «Инди биз елә бир дөврдә јашајырыг ки, даима ирәли кетмәк лазымдыр. Башгаларынын һесабына јашамаг, һеч бир иш көрмәк истәмәјән адамлара исә чәмијјәтимиздә јер јохдур».

Белә јазыларда шакирдләр үмумиликдән гачыр, конкрет, өз һәјатлары илә бағлы фикирләр сөјләјирләр. Фикрими һәмин синифдә апардығым «Ана мәһәббәти» мөвзусунда шакирдләрин јаздыглары нүмунәләрлә әсасландырмаг истәјирәм. М. Мирзәли лап көрпә, бәләкдә оларкән анасы вәфат етмишдир. Мөвзу шакирди һәјәчанландырмыш, дүшүндүрмүш вә о, өз һиссләрини ики чүмлә илә белә ифадә етмишдир:

«Ана кәлмәсиндән меһрибанлыг гохусу кәлир. Мәним анам јохдур, она көрә дә ана һаггында һеч бир фикир јаза билмирәм».

Бу сәтирләр адамы нә гәдәр риггәтләндирирсә, Н. Мәммәдованын јазысында охучу бакир, мә'сум көрпәнин шылтаглығыны дујур: «Мәним анам меһрибандыр. Мән дә ону чох севирәм. Онун гара көзләринә вурғунам. Анам мәни һәмишә

Scanned with ACE Scanner

әзизләјир. Мән бөјүк бир гыз олсам да, онун көзүндә һә...
ушағам».

Ширин нәфәсли мә'сум көрпәләрин кичик гәлбләр...
ојанан мәһәббәтин, арзуларында, шүурларында јаранан ...
лам дүшүнчәләрин ганадында мән дә учурам!

IV. Шакирдләрдә мүстәгил дүшүнчә тәрзини инкишаф...
дирмәк јолларындан бири дә ев тапшырыгларыдыр. Ев та...
шырыглары дедикдә мән синифдә кечилән әдәби мөвзулар үз...
евдә јазылан иншалары нәзәрдә тутурам. Өјрәдичи јазылар...
да гаршыја гојулмуш мәгсәди ев иншаларында да көзләјир...
Чалышырам ки, шакирд мөвзуну механики өјрәнмәсин, шүу...
лу сурәтдә мәнимсәсин. Ашағы синифләрдә гыса сәчијјә, мүг...
јисә вә мәзмун характерли ев иншаларыны ишләдирәм. Бу...
һекајәләр үзрә апарылдыгда о гәдәр чәтинлик төрәтмир, анча...
ше'р үзрә апарылдыгда гаршыја мүәјјән чәтинликләр чыхы...
Буну арадан галдырмаг үчүн ше'рин хүсусијјәтләри, лүғәт...
нәсрә чеврилмәси үзәриндә тәһлил апарыр, сонра әсас мәсәлә...
јә кечирәм. Коллектив план тәртиб едилир вә евдә инша јазы...
лыр. V синифдә «Бакы фәһләләринә» сатирасы үзрә евдә ин...
ша јазмаг үчүн белә бир план тәртиб едилди.

1. «Бакы фәһләләринә» сатирасы һаггында мә'лумат.
2. Ше'рин идејасы.
3. Сатирада тәсвир олунан сурәтләр.
4. Ше'рдә фәһлә илә саһибкар арасындакы зиддијјәт неҹә верилмишдир? а) фәһлә илә саһибкарын мүгајисәси; б) саһиб...
кары тәшвишә салан сәбәбләр; в) фәһләнин кечмиши вә ше'р...
дә тәсвир олунан дөврдәки вәзијјәти; г) фәһләнин өз һүгугуну...
мүдафиә етмәси.
5. Сабир кимин тәрәфиндәдир?

Фактларын сајыны артырмаг олар. Лакин бу да кифајә...
дир. Тәчрүбә көстәрир ки, синифдә әсас сима мүәллимдир...
Шакирди өјрәтмәк, ону һәртәрәфли шифаһи вә јазылы нитгл...
саваланд ырмаг мүәллимин тә'хирәсалынмаз вәзифәси вә бор...
чудур.

Өјрәтмә просесини бир вә ја ики тәдрис или илә баша
чатдырмаг гејри-мүмкүндүр. Бу, чох узун, дејәрдим ки, са...
илин арасыкәсилмәдән ардычыл вә кәркин апарылан сәмәрә...
ли ишин нәтичәси ола биләр. Тәмрин етдирмәк, вәрдишә че...
вирмәк вә нәһајәт адәт шәклинә салмагла шакирди јарадычы...
јазылара алышдырмаг олар. Онун үчүн мүәллим үрәкдән јан...
малы, ахтарычы олмалыдыр. Бә'зән ади бир сәһвин, тутаг ки,
мәхрәчи ејни олан сәсләрин (к-к, ч-ч, ү-у вә с.) бир чүр јазыл...

...асына тәсадүф едирик вә сојугганлыгла бунун үстүндән кечи...
...их: фикирләширик ки, кечиб кедәр, јухары синифләрдә белә
...урлары шакирд өзү дүзәлдә биләр. Мүәллимин лагејдлији
...үндән «хырда», «көзәкөрүнмәз» хәталар кетдикчә илдән-илә
...өјүјүр, шакирдин нитгиндә көк салыр. Һәмин сәһвләр сөзлә...
...ин јазылышына, орадан да чүмлә гурулушуна кечир.

Тә'лим просесиндә, хүсусән јазы тә'лиминдә «хырда» вә ја
...бөјүк» нөгсанлар јохдур. Хәта хәтадыр, вәссалам. Нөгсанын
...гаршысыны вахтында алмаг лазымдыр.

Әкәр дәрс дүшүнүлмүш, мараглы, өјрәдичи характердә гу...
...уларса, белә тә'лим просесиндә шакирд фәал олур. емосио...
...ал әһвал-руһијјә илә ишә киришир, дәрси өјрәнир. Мараг дан...
...әси артыр вә онда фикри нитгин һәр ики формасында ифадә
етмәк вәрдиши инкишаф етмиш олур.

Башга фәнн мүәллимләринин шакирдә тә'сир нүфузундан
...канар олан ән мүһүм бир вәзифә дә әдәбијјат мүәллимлә...
...ринин өһдәсинә дүшүр: шакирдин китаб үзәриндә мүстәгил
...иши! Шакирдләри китаб үзәриндә ишләдин, онлары мүстәгил
...ишә алышдырын. Гој шакирдләр сурәтләри арашдырсын, мү...
...гајисә етсин, ишләдикчә өзү дә дәјишсин. Сиз бу иш үсулунуз...
...ла шакирдлә китабын достлуғуну јарадырсыныз, она нәинки
...өз фәннинизи севдирирсиниз, һәтта башга фәнләрә аид китаб...
...ларла да ишләмәји өјрәдирсиниз. Сиз бу ишинизлә шакирдә
тә'сир едиб, онда өзүнә инам һисси јарадырсыныз, гәтиј...
...јәт һисси тәрбијә едирсиниз, көрүш даирәсини кенишләнди...
...рирсиниз. Бир сөзлә, һәјаты өјрәдирсиниз. Мүстәгил фикрә вә
...дүнјакөрүшә малик бир адамда сарсылмаз ирадә, дөнмәз
...мәсләк ешги олур.

Будур бизим дәрсин әсил мәгсәди!

Мүасир дәрс проблеми бахымындан да ишимизә мәһз бу
...чүр јанашмалыјыг.

Scanned with ACE Scanner

ХҮСУСИЛӘШМӘЛӘРИН ТӘДРИСИ ҺАГГЫНДА

М. С. ҺӘСӘНОВ
С. М. Киров адына Гырмызы Әмәк Бајрағы орденли АДУ-нун досенти

Хүсусиләшмәләр дикәр синтактик категоријалар кими мүһүм тә'лим әһәмијјәтинә маликдир. Бу бәһсин тәдриси Азәрбајчан дилинә аид мүвафиг тә'лим материалынын мү- тәлиф чәһәтдән тәкрарына имкан јарадыр, шакирдләрин ор- фографија, дурғу ишарәләри вә үслубијјата аид билик- ләрини јүксәлдир, мәктәблиләрә ифадәли оху вәрдишләрини, мәнтиги тәфәккүрүнүн инкишафына әһәмијјәтли дәрәчәдә көмәк көстәрир вә онларын нитг мәдәнијјәтини јүксәлдир.

Тәдгигат көстәрир ки, хүсусиләшмәләрин өјрәнилмәси- лә чидди чәтинликләр мејдана чыхыр. Бу чәтинликләр һәр шејдән әввәл, һәмин синтактик категоријанын мәзмунча мүрәккәблијиндән ирәли кәлир.

Әслиндә хүсусиләшмәләр мүәјјән чүмлә үзвләри әсасын- да формалашан синтактик—үслуби категоријадыр. Лакин о (хүсусиләшмә) бир сыра әламәтләринә көрә чүмлә үзвлә- риндән әсаслы сурәтдә фәргләнир. Бу фәргли чәһәтләр баш- лыча олараг ашағыдакылардан ибарәтдир.

1. Хүсусиләшмәләр чүмләдә мүстәгиллик тәшкил едир, чүмлә үзвләри илә әлагәјә кирә билмир, чүмләјә мә'нача бағлы олур.

2. Хүсусиләшмәләр чүмлә үзвләриндән шифаһи нитгдә хүсуси интонасија вә фасилә илә ајрылыр. Јазыда исә бу мәгсәдлә мүвафиг дурғу ишарәсиндән (веркүлдән) истифа- дә едилир.

3. Хүсусиләшмәләр һеч бир суала чаваб олмур.

Јухарыда дејиләнләрдән ајдын олур ки, хүсусиләшмәлә- рин тәдрисиндә башлыча олараг үч әсас мәсәләнин: мә'- насын, интонасијанын вә дурғу ишарәләринин изаһына диг- гәт јетирилмәлидир.

Бу мәгсәдлә һәлә нитг һиссәләри кечиләркән шакирдләр- лә тәркибиндә **-араг** (әрәк) фе'ли бағламалы сөзләр иш- ләнән чүмләләр үзәриндә мүвафиг чалышмалар апармаг, тәркибиндә **башга, савајы, әлавә, әвәзинә, кими** гошмалары ишләнмиш чүмләләр тәртиб етдирмәк, һәмин чүмләләри ла- зыми интонасија вә фасилә илә охумаг вәрдишләри ашыла- маг лазымдыр.

Хүсусиләшмәләрин тәдрисинә онун тә'рифинин мәним- сәнилмәсиндән башланыр. Мүәллим мүвафиг чүмләләрин тәһлили әсасында сөјләјир ки, чүмләдә бу вә ја дикәр бир үзв хүсуси сәс тону илә дејилир. О, һәм мә'на, һәм фасилә, һәм дә мәнтиги вурғу васитәсилә чүмләнин дикәр үзвләрин- дән ајрылыр. Мә'на **ролуну нәзәрә чарпдырмаг үчүн хүсуси интонасија вә фасилә илә ајрылан хүсусиләшмиш үзвләрә хүсусиләшмә дејилир.**

Чүмлә үзвләриндән ән чох хүсусиләшәни тамамлыг вә зәрфликдир. Чүмлә үзвләриндән башга әлавәләр дә хүсуси- ләшир, дилимиздә бир сыра дәгигләшдиричи хүсусиләшмә- ләр ишләнир вә онлар: **ән чох, хүсусән, әләлхүсус, јә'ни, о чүмләдән** сөзләри васитәсилә дүзәлир.

Беләликлә, хүсусиләшмәләр һаггында үмуми мә'лумат вердикдән сонра тамамлығын, зәрфлијин, әлавәнин вә һәм- чинс үзвләрин хүсусиләшмәси үзәриндә ајры-ајрылыгда дајанмаг, онларын хүсуси интонасија илә дүзәлдијини, чүм- ләнин башга үзвләриндән мүвафиг дурғу ишарәси илә ајрылдығыны мүвафиг мисалларла изаһ едиб баша салмаг лазымдыр.

Шакирдләр билмәлидирләр ки, тамамлығын хүсусиләш- мәсиндә **башга, савајы, әлавә, әвәзинә** гошмаларындан, зәрфлијин хүсусиләшмәсиндә **бахмајараг, һалда, кими** гош- маларындан, һәмчинс мүбтәдаларын хүсусиләшмәсиндә **хү- сусән, әләлхүсус** сөзләриндән бир васитә кими истифадә еди- лир. Хүсусиләшмәләр чүмлә үзвләри илә әлагәјә кирә бил- мир, чүмләјә мәзмунча бағлы олур.

Јени програмда хүсусиләшмәләрин тәдрисинә 10 саат вахт верилмишдир. Хүсусиләшмәләрә аид тә'лим материа-

Scanned with ACE Scanner

лыны планлашдыраркән програм материалларынын һ бөлкүләриндән, бу грамматик категоријанын тәдрисинә нәшр олунан материаллардан јарадычы сурәтдә истиф етмәк вә бу мәгсәдлә мүхтәлиф чалышмалара, хүсусән, гр матик тәһлилә, өјрәдичи имлалара кениш јер вермәк зымдыр. Бу, шакирдләрин хүсусиләшмәләри мүкәммәл нимсәмәләринә вә ондан нитгдә јерли-јериндә истифадә мәләринә хејли көмәк едәр.

Хүсусиләшмәләрә аид кечилән илк дәрсләрдә мүәллим мүвафиг нүмунәсиндән сонра шакирдләр мүстәгил мисалл сөјләмәли, онлары тахтада, еләчә дә чалышма дәфтәр риндә јазыб тәһлил етмәли, мүгајисәләр апармалы вә зыми нәтичәләр чыхармалыдырлар.

Бурада мүәллим шакирдләрин диггәтини, башлыча о раг хүсусиләшмәләрин мә'на әламәти үзәринә јөнәлтмә дир. Бу мәгсәдлә о, чалышмалыдыр ки, шакирдләр өјрә лән синтактик категоријанын, бу вә ја дикәр чүмлә үзвүн мә'насыны нәзәрә чарпдырмаг үчүн хүсуси интонасија фасилә илә дејилдијини, јазыда исә чүмлә үзвләриндән в күллә ајрылдығыны ајдын дәрк етсинләр.

Шакирдләр грамматик тәһлил заманы чох вахт хүсус ләшмәләрлә әлавәләри гарышдырырлар. Мүәллим бу чәһә диггәт јетирмәли, јери кәлдикчә мүгајисәләр апармалыд һәмин мүгајисәләр нәтичәсиндә шакирдләр өјрәнмәлиди ләр ки: 1) Әлавәләр чүмлә үзвүнү изаһ едән сөз вә ја сө бирләшмәләридир; хүсусиләшмәләр исә мә'на ролуну нәзә чарпдырмаг үчүн хүсуси интонасија вә фасилә илә ајрыла сөз вә ја сөз бирләшмәләридир. 2). Әлавәләр изаһ етдиј чүмлә үзвү илә синтактик чәһәтдән бағлыдыр. Буна көрә д әлавәнин аид олдуғу чүмлә үзвүнү чүмләдән чыхардыгд әлавә ону әвәз едә биләр. Хүсусиләшмәләрдә исә белә би хүсусијјәт јохдур. 3). Әлавәләр мүәјјән чүмлә үзвүнү ајды лашдырдығы, онунла бағлы олдуғу үчүн аид олдуғу чүмл үзвүндән сонра ишләнир. Хүсусиләшмәләр исә грамматик ч һәтдән чүмлә үзвләри илә әлагәдар олмајан сөзләрдә олдуғ кими чүмләнин һәм әввәлиндә, һәм дә ортасында кәлә биләр 4) Әлавәләрлә хүсусиләшмәләр тәләффүз хүсусијјәтләринә в јазыда мүвафиг дурғу ишарәләри илә ајрылмаларына көрә д бир-бириндән фәргләнирләр. Белә ки, әлавә шифаһи нитг изаһ етдији чүмлә үзвүндән мүәјјән фасилә илә ајрылыр. Ја зыда исә бу мәгсәд үчүн әсасән, тире ишарәсиндән истифа

олунур. Хүсусиләшмәләрдә дә мүәјјән фасилә едилир. Лакин онлар јазыда әлавәләрдән фәргли олараг веркүллә ајрылыр; хүсусиләшмәләрдә веркүлүн гојулмасы тәхминән, грамматик чәһәтдән чүмлә үзвләри илә әлагәдар олмајан сөзләрдә дурғу ишарәсинин ишләнмәсинә ујғун кәлир. 5). Хүсусиләшмәләр **бахмајараг, һалда, савајы, әвәзинә, кими, әләлхүсус, хүсусән** вә с. сөзләрин көмәји илә јаранылр. Әлавәләрин әмәлә кәтирилмәсиндә исә белә јардымчы васитәләрдән истифадә едилмир. Ашағыдакы чүмләләри мүгајисә етдикдә бунлары ајдын баша дүшмәк олур:

Әлавәләрә аид чүмләләр:

1). Хавәри— **кәнч агроному** «Правда» колхозуна сәдр сечдиләр. 2). Мән һара кетсәм дә, мәним гибләкаһым бурадыр —рајком! (С. Рәһимов). 3). Мешәни —**кәшфијјатчылар кизләнән јери** душмән мүһасирәјә алмышды.

Хүсусиләшмәләрә аид чүмләләр:

1). **Јашынын чох олмасына бахмајараг,** Уста Рамазан јенә дә нефт буругларында ишләјирди. 2). Баһарын кәлиши, ушаглардан савајы, бөјүкләрин дә севинчинә сәбәб олду. 3). Колхозун үзвләри, **хүсусән Шамама Һәсәнова** гонаглары сәмими гаршылады. 4). Сиз **Азәрбајчан јазычылары,** өз әсәрләринизлә халгын һөрмәтини газанмалысыныз.

Јазы ишләринин тәһлили, шакирдләрин шифаһи нитги үзәриндә апарылан мүшаһидәләр көстәрир ки, мәктәблиләрин нитгиндә хүсусиләшмәләрә аз тәсадүф олунур; онлар өз нитгләриндә бу синтактик категоријадан мәгсәдәујғун шәкилдә истифадә етмәкдә чәтинлик чәкирләр. Бу, һәр шејдән әввәл, ондан ирәли кәлир ки, шакирдләр хүсусиләшмәләрин нитгдәки (јазылы вә шифаһи) функсијасыны јахшы дәрк етмирләр. Мәһз буна көрә дә мүәллим хүсусиләшмәләрин тәдриси илә әлагәдар олараг, шакирдләрин нитг вәрдишләрини инкишаф етдирмәјә хүсуси диггәт етмәлидир.

Бу мәгсәдлә Бакы вә республиканын бир сыра рајон мәктәбләриндә апарылан чалышмалара аид нүмунә верәк:

Бакыдакы 31 №-ли мәктәбдә (фәнн мүәллимләри Һ. Һәсәнзадә вә Т. Исмајыловадыр) ики мүхтәлиф сүжетли шәкил үзрә шакирдләрин тәртиб етдикләри мәтнләрдән нүмунә.

Биринчи шәкил үзрә

Отагда бөјүк шәнлик һисс едилир. Бура сәлигә илә бәзәдилмишдир. Ортаја бөјүк бир јемәк столу гојулмушдур.

Scanned with ACE Scanner

Столун үстүндә мүхтәлиф јемәкләр вә **бундан башга,** дәстәләри дә вардыр.

Столун үстүндә күл дәстәләри олмасына бахмаја... ата да гызыны тәбрик етмәк үчүн күл кәтирмишдир. **әлиндә күл дәстәси тутдуғу һалда,** гапынын кирәчәјиндә ... јанмышдыр. Ана гызыны ад күнү мүнасибәти илә багры ... басыр. Гардашы да бачысыны тәбрик етмәк үчүн фүр... көзләјир. Ана вә оғул гызы тәбрик етдикләри заман га... ачылыр. Ата әлиндә күл дәстәси вә һәдијјә ичәри дах... олур. Һамы, **хүсусән ана** чох севинир.

Икинчи шәкил үзрә

Отаг чох көзәл бәзәдилмишдир. Отағын сәлигәси, **хүсу... сән тәмизлији,** диггәти даһа чох чәлб едир.

Евин ортасында ири јемәк столу гојулмушдур. Отаг... **столдан әлавә** шкаф, диван, телевизор вә пиано да варды...

Евдә ата вә онларын гызлары тәсвир олунур.

Ана диванда отуруб жакет тохујур. Ата столун архасы... да отуруб гәзет охујур. Гыз исә пиано чалыр.

Ата **гәзет охумагла бәрабәр,** гызына да гулаг асыр. А... **жакет тохумасына бахмајараг,** гызынын чалдығы һәзин ... көзәл маһныны динләјир.

Аилә үзвләри, **хүсусән ана** гызын чалдығы маһныдан ф... рәһләнир.

Жданов рајонундакы шәһәр орта мәктәбиндә (фәнн му... әллими Е. Һачыјевадыр) хүсусиләшмәләрдән нитгдә јерли... јериндә истифадә едә билмәк, мүвафиг мәтнләрдән бу син... тактик категоријалара аид нүмунәләр сечмәји бачармаг, һа... белә хүсусиләшмәләрдә дурғу ишарәләри ишләтмәјә ал... вәрдишләр ашыламаг мәгсәдилә истифадә олунан карто... калара даир бир нүмунә.

1. Бригадир, меһрибан бир ев саһиби **кими,** гонаглара гулу... едирди. (Ә. Вәлијев)

2. Мән, Әлијева Ирадә Гулам гызы, 1958-чи илдә анада... олмушам.

Чүмләләри синтактик чәһәтдән тәһлил ет. Хүсусиләш... мәләри тап вә даирә ичәрисинә ал.

Шакирдләрин фәал иштиракы илә һазырланмыш белә карточкалар хүсусиләшмәләри мүәјјән етмәкдә шакирдләр... јахындан көмәк едир.

ИСМИН ТӘ'СИРЛИК ҺАЛЫНДА МҮӘЈЈӘНЛИК, ГЕЈРИ-МҮӘЈЈӘНЛИК МӘ'НАЛАРЫ ВӘ ОНЛАРЫН ТӘДРИСИ ТӘЧРҮБӘСИНДӘН

Рамиз НОВРУЗОВ,
Јевлах шәһәр 1 №-ли орта мәктәбин мүәллими

Орта мәктәб програмларында тә'сирлик һалын тәдриси... нә ајрыча вахт верилир, онун мүәјјәнлик вә гејри-мүәјјәнлик мә'наларынын шакирдләрә чатдырылмасына хүсуси диггәт ... јетирмәк тәләб олунур. Тәчрүбә көстәрир ки, тә'сирлик ћа... лын һәмин мә'наларынын мүасир Азәрбајчан дилчилијиндә ... гојулушуну нәзәрә алмадан шакирдләрә дүзкүн билик вә практики вәрдиш дә вермәк олмаз. Она көрә биз бу мәга... ләдә мүәјјәнлик вә гејри-мүәјјәнлик мә'наларынын тә'сир... лик һалда ифадә едилмәси јолларындан вә бу мә'налар һаг... гында шакирдләрдә илк тәсәввүрүн јарадылмасы тәчрүбә... синдән данышачағыг. Тә'сирлик һалын мүәјјән вә гејри-мү... әјјән мә'наларыны ајдынлашдырмаг үчүн шакирдләрдә мү... әјјәнлик вә гејри-мүәјјәнлик анлајышы һаггында тәсәввүр јаратмаг лазымдыр. Онлара чатдырылмалыдыр ки, објектив аләмдә сајсыз-һесабсыз үмуми силсилә тәшкил едән ејни чинсли әшјалардан ... чинсли әшја вә варлыг мөвчуддур. Ејни чинсли әшјалардан ... бири вә ја бир нечәси алыныб, онлар һаггында конкрет ... данышыла биләр. Мә'лум **мејданда** олан, әлавә һеч бир мә'... лумат верилмәсинә лүзум көрүнмәјән әшја вә варлыг ола ... биләр. Нитг просеси заманы белә әшја вә варлыг һаггында ... әввәлки тәсәввүр хатырланыр, һансы әшја вә варлыг олду... ғунун ајдынлашдырылмасына еһтијач галмыр. Бу **ағачы** мән ... әкмишәм. **Шакирд** икинчи рүбдә ирәлиләмәјә башлады—ми... салларында **ағач** вә **шакирд** бизә мә'лум олан мүәјјән әшја вә варлыгдыр.

3. Сифариш 2071.

Әшја вә варлыг өзүнү үмуми шәкилдә дә көстәрә би
Бу о демәкдир ки, биз әшја вә варлығы үмуми һалда
чинс вә тамындан ајырмадан көтүрүрүк. Данышыг зама
белә әшја вә варлыг һаггында сөһбәт кетдикдә онун һа
әшја вә варлыг олдуғуну ајдынлашдырмаға еһтиј
вардыр. Лакин һазыркы нитг просесиндә буна лүзум ол
дығы үчүн әшја вә варлыг үмуми шәкилдә мејдана чых
Алма фајдалы мејвәдир; **Чејран** зәриф хилгәтдир—дејир
Бурада **алма** вә **чејран** сөзләри бизә мә'лум дејилдир, гејр
мүәјјәндир.

Азәрбајчан дилиндә мүәјјәнлик вә гејри-мүәјјәнлиј
ифадәси өзүнү мүхтәлиф категоријаларда көстәрир ки, бу
лардан бири дә исмин тә'сирлик һалыдыр.

Тә'сирлик һалын әсас мә'насы бу вә ја дикәр дәрәчә
тә'сирә мә'руз галан објекти ифадә етмәкдир. Һәрәкәтин тә
сиринә дүшән објект, әсасән, бу һал васитәсилә билдирилә
Үзәриндә иш ичра едилән објект исә мүәјјән вә гејри-мүә
јән ола биләр. Мисал үчүн белә бир мәтнә диггәт едәк:

Севинә-севинә **костјуму** евә кәтириб кејинмәјә һазырла
шырдым. Јолдашым да мүбарәкбадлыг еләди. **Костјуму** ке
јиндирди ки, сәлигәсинә бахсын. Дүјмәсини дүјмәләмәк мүм
күн олмады, илмәси балача иди, дүјмә јерләшмирди (Ми
Чәлал).

Бурада костјумдан сөһбәт кедир. Лакин мәтндә бу кост
јум һаггында фәал мә'лумат верилмиш, һансы костјум олдуғ
динләјичијә мә'лум олмушдур. Ичра објекти костјум һаг
гында јенә сөһбәт дүшдүкдә ондан мә'лум бир објект кими
данышылыр, бунун үчүн мәтнин мәзмуну вә тә'сирлик һал
шәкилчиси васитә ролуну ојнајыр.

Тә'сирлик һалда мүәјјән објект ики формада мејдана
чыхыр:

1. Објектин мүәјјәнлији даимидир.
2. Објектин мүәјјәнлији тәсадүфидир.

1. Тә'сирлик һалда објектин даими мүәјјәнлији мәзму
нунда мүәјјәнлик анлајышы олан васитәләрлә ифадә олу
нур. Објектин тәсадүфи мүәјјәнлијиндән фәргли олараг, даи
ми мүәјјәнликдә шәкилчисиз тә'сирлик һал мөвчуд дејилдир.
Бунунла белә бу мүәјјәнликдә тә'сирлик һал шәкилчисинин
рол ојнамадығыны көстәрмәк дүзкүн олмаз. Тә'сирлик һал
шәкилчиси бурада өзүнә мәхсус әсас вәзифәни—тә'сирә
мә'руз галан әшја вә варлығы, шәхси көстәрмәклә ејни за
манда мә'лум објекти ифадә етмиш олур.

Тә'сирлик һалда даими мүәјјәнлијин әсас ифадә васитә-
ләри ашағыдакылардан ибарәтдир:

1. Хүсуси исимләр. Мәс.: Достәли о вахтдан **Гарабатдағы**
ғанијырды (Н. Гулијев). Һамы **Улдузу** гарғыјырды (С. Рә-
һимов). Бир о **Кудевери** дә ала билсәјдик (Әфган).

2. Мүәјјән шәхс вә ишарә әвәзликләри. Мәс.: Гарател,
мән өзүм **сәни** зијарәт дағына апарачағам (С. Рәһимов).
Гәрибәдир, инди **бунлары** дүшүндүкчә Бәһлул Зија ағрыны
унудурду (И. Мәликзадә).

3. Мәнсубијјәт шәкилчили сөзләрин бир һиссәси. Мәс.:
һәким Бакыда тәк-тәнһа галмыш **анасыны** хатырлады
(М. Ибраһимов).

4. Мүәјјән заман вә јер зәрфләри. Мәс.: Бригада **кечәни**
динләјә-динләјә гәрбә доғру кедирди (Әфган). Јол инсанын
фикирләрини кәләф кими ачыр, фикирләр бир-биринә бағла-
ныб **узағы** кәздирир (Н. Рәфибәјли).

2. Објектин тәсадүфи мүәјјәнлији о демәкдир ки, мәзму-
нунда гејри-мүәјјәнлик олан сөзләрин ифадә етдији әшја вә
варлыг әксәр һалларда тә'сирлик һал шәкилчисини гәбул
етмәклә нитг просеси үчүн таныш, мә'лум објектә чеврилир.
Јә'ни бурада мүәјјән објекти көстәрмәк үчүн мәтнин мәзму-
ну вә тә'сирлик һал шәкилчиси васитәсилә мүвафиг шәраит
јарадылыр, бу шәраит олмадыгда исә гејри-мүәјјәнлик ифа-
дә едилмиш олур. Тәсадүфи мүәјјәнликдә ашағыдакы васи-
тәләр иштирак едир:

1) Үмуми исимләр. Мәс.: Һәким **ушағы** апармагдан **горх-
мурду** (И. Мәликзадә). **Кишини** гыз күлфәти басыб бүрү-
мүшдү (С. Рәһимов).

2) Субстантивләшмиш сифәтләр вә фе'ли сифәтләр. Мәс.:
Очағын зәиф шө'ләси һәрдән **гаранлығы** јарыб әтрафы
ишыгландырырды. Күндүзләр бир тәһәр **көрпәни** овунду-
рурду (Ә. Вәлијев). Башгаларына јохдур дедији бир шеји
Рејһан истәјәндә дәрһал әлини хурчунун дибинә салыр, һа-
раданса **о истәјәни** тапыб чыхарырды (М. Ибраһимов).

3). Субстантивләшмиш мүәјјән мигдар вә сыра сајлары.
Мәс.: Биз ајрыланда мәним он дөрд, онун исә он сәккиз ја-
шы варды, **әллини** кечәндән сонра көрүшдүк (Н. Рәфибәј-
ли). Чаһан ханым фикирләшди ки, әкәр әввәлдән бу сүрү-
ләр ағыллы-башлы тәсәррүфатчы әлинә дүшсәјди, гојунун
сајы чохдан **јүз мини** өтмүшдү (М. Ибраһимов). Мүәллим

Scanned with ACE Scanner

ушаглара тапшырды ки, мәсәләнин икинчисини евдә һәлл етсинләр («Имла мәчмуәси»).

Тә'сирлик һалда гејри-мүәјјәнлик ичра објекти олан әшја вә варлығын нитг просеси үчүн гејри-мә'лум олмасы, һаггында илк дәфә сөһбәт кетмәси демәкдир. Әшја вә варлыг чохлу һәмчинсин тәркибиндә олуб, дикәр һәмчинсләриндән ајрылмыр, бунларын бири вә ја бир групу һаггында данышылмасына бахмајараг, дикәри вә дикәр груплары да бизим тәсәввүрүмүзүн објекти олур.

Гејри-мүәјјән објект өз ифадә васитәләринә көрә мүәјјән објекти көстәрән тә'сирлик һалдан фәргләнир. Белә ки, мүәјјәнлик анлајышында ифадә васитәләри гејри-мүәјјәнлик ифадә васитәләриндән даһа кенишдир. Буну демәклә кифајәтләнмәк олар ки, мәзмунунда мүәјјәнлик вә гејри-мүәјјәнлик ифадә едилә биләр. Гејри-мүәјјәнлик исә анчаг мәзмунунда гејри-мүәјјәнлик олан сөз вә бирләшмәләрлә јараныр.

Тә'сирлик һалда гејри-мүәјјәнлији дә даими вә тәсадүфи олмаг үзрә ики група бөлмәк олар. Даими гејри-мүәјјәнлик тә'сирлик һалда шәкилчили вә шәкилчисиз ишләнмәсиндән асылы олмајараг јаранан гејри-мүәјјәнликдир ки, бунун да әсас ифадә васитәләри ашағыдакылардыр:

1). Гејри-мүәјјәнлик билдирән әвәзликләр. Бу әвәзликләр тә'сирлик һалда ики формада чыхыш едир:

а) Шәкилчили формада. Шәхс билдирән гејри-мүәјјән әвәзликләр бу формада ишләнир. Мәс.: Нәинки дүшмәнләрини, һәтта хошларына кәлмәјән **һәр кәси** диз чөкдүрүб торпагда сүрүндүрмәјәнә гәдәр раһат олмазлар (М. Ибраһимов). **Һәрәни** бир тәрәфә көндәрдиләр. **Кимисини** шәһәрә охумаға, **кимисини** дә колхоза ишләмәјә.

б) Һәм шәкилчили, һәм дә шәкилчисиз формада әшја анлајышына малик олан гејри-мүәјјән әвәзликләр чыхыш едир. Шәкилчили формаја мисал: Башгаларына јохдур деди, **бир шеји** Рејһан истәјәндә дәрһал әлини хурчунун дибинә салыб, һараданса о истәјәни тапыб чыхарарды (М. Ибраһимов). Шәкилчисиз формаја мисал: Бәһлул Зија чиловдар јапышыб кедән гара јапынчылы адама **нәсә** демәк истәди (И. Мәликзадә).

2) Мигдар сајларынын јанашдығы сөз вә бирләшмәләр. Мигдар сајларынын јанашдығы сөз вә бирләшмәләрин даими гејри-мүәјјәнликдә һесаб олунмасы тәбии бир һалдыр. Чүнки бу сајлара јанашан әшја вә варлыг һәгиги мә'нада

нитг просеси үчүн намә'лумдур. Мәс.: Чарвадар **он улаг јүк**ләсә иди, јенә чамаатын бу маллара олан еһтијачыны өдәјә билмәзди. Бала, һарда јатыб, һарда дурурсан, гојуна нечә бахырсан, нечә олду ки, **јүз гојуну** бирдән азар апарды, чапавар парчалады (М. Ибраһимов). Партизанлар **хејли алман** әсир кәтирдиләр— мисалларындан мигдар сајларыны атдыгда **улаг, гојуну вә алман** сөзләринин (тә'сирлик һал шәкилчиси гәбул етмәклә) мүәјјәнлик билдирдији ајдын олачагдыр. Демәли, мигдар сајлары тә'сирлик һалда гејри-мүәјјән әшја вә варлығын ифадә едилмәсинә сәбәб олмушдур. Гејд едилмәлидир ки, мигдар сајлары илә тә'јин едилән әшја вә варлығын мүәјјәнлији анчаг белә бирләшмәләрә мүәјјәнләшдиричи васитәләр јанашдыгда ифадә олуна биләр. Мәс.: Истәјирди ки, нифрәт бәсләдији **бу ики адамы** чобанларын көзү габағында дөш-дөшә кәтирсин, бир-биринә абырдан салдырсын, дидиб парчалатсын (М. Ибраһимов).

3). Тә'сирлик һалда шәкилчисиз ишләнән үмуми исимләр. Јухарыда дејилдији кими, үмуми исимләр тә'сирлик һалын шәкилчисиз формасында чыхыш етдикдә һәмишә гејри-мүәјјәнлик билдирир. Бу вариантын һәр бир тәсадүфдә мүәјјәнлик анлајышы олмадығы үчүн бурада јаранан гејри-мүәјјәнлијин даими характер дашыдығындан сөһбәт кедир. Мәс.: **Адам** өлдүрмәк белә асандыр, бујурун, өзүнүз өлдүрүн (М. Ибраһимов). Бу сөзләри дејән һәмишә чијниндә **чанта** кәздирән, һамы илә зарафат етмәји севән, естон баласы Едуард иди (Әфган).

Објектин тәсадүфи гејри-мүәјјәнлији о демәкдир ки, мүәјјәнлијин васитәләрини, тә'сирлик һалда исә һал шәкилчиләрини гәбул етмиш сөз вә бирләшмәләр гејри-мүәјјәнлик анлајышына малик олур. Јә'ни әксәр һалларда мүәјјәнлик ифадә едән сөз вә бирләшмәләр тәсадүфи тәрздә, мәтн вә чүмлә илә әлагәдар олараг, гејри-мүәјјәнлик билдирир. Бу вәзифәдә ашағыдакы васитәләр чыхыш едир:

1). Тә'сирлик һалда шәкилчили формада чыхыш едән ады үмуми исимләр. Мәс.: Инди милјонларча кәнч онун адыны бајраг едиб, **дүшмәни** әсир (Әфган). Илдә бир дәфә **гуллугчуну** мә'зунијјәтә бурахырлар («Бакы» гәзети). Бу чүмләләрдә **дүшмән** вә **гуллугчу** сөзләри тә'сирлик һал шәкилчиси гәбул етмәләринә бахмајараг, гејри-мүәјјәнлик билдирир.

Scanned with ACE Scanner

2) Субстантивләшмиш сифәт вә фе'ли сифәтләр. М
Өлүм һәмишә **ачизи** тапыр. Јашамаг үчүн **доғуланлары**
дүрмәјә кедәнләрә сиз наһаг јерә инсан дејирсиниз (Әфг
3) Субстантивләшмиш заман вә јер зәрфләри. М
Күнү парлаг, **күндүзү** аг, **кечәни** тар јазым (М. Ә. Саби
Бу јолда узағы көрмәк лазымдыр.

4). Бир сөзүнүн јанашдығы һал шәкилчили сөз вә б
ләшмәләр. Мәс.: Сизин бу **партизаны** дејирәм, һеч јахшы
мады (Әфган). Ана нечә ил үрәјиндән кечирдији, лакин ф
дасыз биринә билдирмәдији **бир фикри** инди Идрисин
нә деди (М. Ибраһимов).

Тәчрүбә көстәрир ки, мүәјјәнлик вә гејри-мүәјјәнлик
онун тә'сирлик һалда ифадәси һаггында шакирдләрә б
нечә дәрсдә мә'лумат вермәклә кифајәтләнмәк олмаз. Јухар
да көрдүјүмүз кими, мүәјјәнлик вә гејри-мүәјјәнлији
еләә ифадә васитәләри (мәсәлән, шәхс вә иша
рә әвәзликләри, јер вә заман зәрфләри, сифәт вә фе'ли си
фәтләр вә с.) вар ки, онлар һәлә програмын сонракы һи
сәсиндә олдуғу үчүн шакирдләрә мә'лум дејилдир. Она кө
рә дә мән үмуми вә хүсуси исимләрдән башламыш та мүә
јән вә гејри-мүәјјән шәхсли чүмләләрә гәдәр јери кәлдикчә
шакирдләрә мүвафиг мә'лумат вермәјә вә чалышмалар
апармаға фикир верирәм.

Тә'сирли һал васитәсилә ифадә едилән гејри-мүәјјәнлик
өзүнү мүхтәлиф дәрәчәдә көстәрир. Гејри-мүәјјәнлијин ади
дәрәчәсиндә әшја вә варлыг һеч бир әлавә васитәнин кө-
мәји олмадан, јалныз өзү васитәсилә шәкилчи гәбул етмә-
дән вә ја шәкилчи васитәси илә мејдана чыхыр. Мәс.: Башы
ишә гарышыб **дәмир** дөјәндә исә дејирди: Инди сән гулаг-
ларыны тут, чајыны ич, мән дә дәмирими дөјүм (М. Ибра-
һимов). **Дағлары** гаплајан гара булудлар һөнкүрдүләрми?
(С. Рәһимов).

Гејри-мүәјјәнлијин јүксәк дәрәчәси тә'сирлик һалда аша-
ғыдакы јолларла ифадә олунур:

1) Гејри-мүәјјәнлик билдирән әвәзликләр васитәси илә.

2). Бир, һәр һансы бир, һәр бир вә с. гејри-мүәјјәнлик
васитәләринин јанашмасы илә.

ПАРОНИМ СӨЗЛӘРИН ТӘДРИСИ ҺАГГЫНДА

Һ. ҺӘСӘНОВ,
С. М. Киров адына АДУ-нун мүәллими,
филоложи елмләр намизәди.

Јени програма әсасән орта мәктәбин IV вә V синифлә-
риндә Азәрбајҹан дили програмына «Лексика» мөвзусу да
дахил едилмишдир.

Бу синифләрдә лексиканын тәдриси илә әлагәдар олараг
шакирдләрә дилимизин луғәт тәркибинин дәјишмәси, инки-
шафы вә зәнкинлији, сөзүн әсас вә мә'чазы мә'насы, омо-
ним, синоним вә антонимләр һаггында анлајыш верилир.

Омоним, синоним вә антонимләр кими паронимләр дә
сөзүн мә'насы илә бағлыдыр. Белә сөзләрә нитгимиздә тез-
тез раст кәлирик. Бунлар һаггында да шакирдләрә мә'лумат
вермәк чох фајдалыдыр.

Ашағыда мүәллимләрә көмәк мәгсәди илә пароним сөз-
ләр һаггында изаһат вермәји лазым билдик.

Тәләффүзчә ејниләшдирилән, формача ејни вә ја јахын,
лакин мә'нача мүхтәлиф сөзләр **пароним** сөзләр адланыр.

Паронимләр нитгин шәкил вә мәзмунча тәмтәраглы ол-
масы үчүн зәнкин материал верир.

Пароним сөзләри бир-бириндән ајырмаг үчүн онларын
һәр биринин мә'насыны јахшы дәрк етмәк, фәргләндирмәк,
охшар вә фәргли ҹәһәтләрини јадда сахламаг лазымдыр.
Сәсләнмә ҹәһәтдән пароним сөзләр омоним, омоформ вә
омофонлара охшаса да бә'зи хүсусијјәтләринә көрә онлар-
дан фәргләнир. Белә ки, омонимләр форма, јазылыш вә тә-
ләффүзчә ејни, мә'нача мүхтәлиф, омофонлар тәркиб, јазы-
лыш вә мә'нача мүхтәлиф, тәләффүзчә ујғун олан мүхтәлиф
көклү, паронимләр исә тәләффүзчә бир-биринә јахын, фор-
ма вә јазылышча фәргли, ејни вә мүхтәлиф көклү, мүхтәлиф
мә'налы сөзләрдир.

Паронимија јахын адлы сөзләрдир. Мә'на вә гурулушча,
сәсләнмәләринә көрә бир-биринә јахын олан сөзләрин ејни-

Scanned with ACE Scanner

ләшдирилмәси нәтиҹәсиндә паронимија һадисәси јаран[ыр].
Мәсәлән, **һәким—һаким, мүсаһибә—мүбаһисә, сурәт—сүр'[әт],**
әср—әсир, мәтн—мәтин, әмр—әмир, комплекс—компле[кт],
обсерваторија—консерваторија, импорт—експорт, Австрија—
Австралија, коллектор—корректор, еффект—деффект вә с.

Пароним сөзләр арасында гурулушча алдадыҹы бир ох[шарлыг]
шарлыг вардыр. Бу алдадыҹы охшар вә ја јахынлыг паро[-]
ним сөзләрин һәр икисинин ејни бир нитг һиссәсинә аид
лији, ејни вурғулу олмалары, тәләффүзҹә вә лексик мә'на[-]
ҹа бир-биринә јахынлыглары илә әлагәдардыр. Мәсәлән,
апарат—препарат, индуксија—дедуксија, експонат—експо[-]
нент, дипломат—дипломант вә с. Бурада верилән сөзләри[н]
һамысы исимдир. Вурғулары ејни, тәләффүзҹә бир-бирин[ә]
јахындыр.

Лакин паронимләри бу ҹәһәтләрә көрә ејниләшдирмә[к]
олмаз. Чүнки бунлар ејни көклү олсалар да, мә'на вә јазы[-]
лышча фәргләнир. Демәк, пароним сөзләри бир-бириндә[н]
мә'на вә грамматик формаларына әсасән ајырмаг олур.

Паронимија һадисәси илә әлагәдар олан һадисәләрдә[н]
бири дә паронимасијадыр. Паронимасија јахын адлы демәк[-]
дир. Сәсләнмәләринә көрә бир-биринә ујғун кәлән ејни ва
мүхтәлиф көклү сөзләрин бир-бири илә гарышдырылмасы
нәтиҹәсиндә пароносмасија һадисәси јараныр. Мәсәлән,
Фарс—фарш, асма—астма, екскаватор—ескалатор, фауна—
флора вә с.

Чох вахт пароноимија пароносмасијадан фәргләндирил[-]
мир. Бу һадисәләр бир-бири илә ејниләшдирилир вә јахуд
да бир-бири илә гарышдырылыр. Онлары бир-бириндә[н]
ашағыдакы әламәтләринә көрә ајырмаг олар:

1. Паронимләрдә ејни көклү, пароносмисијаларда исә әса[-]
сән мүхтәлиф көклү сөзләр гаршылашдырылыр.

2. Паронимләрдә һәм фонетик вә етимоложи, пароним[а-]
сијаларда анҹаг фонетик ҹәһәтдән јахынлыг вар.

3. Паронимләр охшарлыг, паронимасијалар (долашыг[-]
лыг) әсасында јараныр.

4. Паронимләр ганунаујғун, паронимасијалар исә тәса[-]
дүфи һадисәдир.

Демәли, әкәр паронимләр ејни көклү, мүхтәлиф тәркиб[-]
ли вә мә'налы сөзләрин нитгдә сәһв истифадә едилмәсидир[-]
сә, пароносмасија нитгдә паронимләрин, сәсләнмә вә мә'наҹа
охшар сөзләрин үслуб ҹәһәтдән јахынлашдырылмасыдыр,
ишләдилмәсидир.

МӘКТӘБДӘ ВАҺИД ОРФОГРАФИК РЕЖИМ

Аллаһверди ҺАЧЫЈЕВ,
В. И. Ленин адына АПИ-нин методисти.

Орфографик режим мәктәбин ваһид гајдаларындан бири-
дир. Лакин ачығыны десәк, һәлә мәктәбимиздә бу иш күтлә-
ви характер алмамышдыр.

Буну да е'тираф етмәк лазымдыр ки, мәктәбләрдә ваһид
орфографик режимин јарадылмасы һаггында бир сыра мето-
дик мәгаләләр јазылса да, һәлә бу режимин неҹә јарадылма-
сы, һансы јолларла јарадылмасы һаггында конкрет бир фикир
дејилмәмишдир.

Бәлкә, бу сәбәбә көрә бә'зи мәктәбләримиздә һәлә ваһид
орфографик режим һаггында сөһбәт кетмир.

С. Вурғун адына Саатлы шәһәр орта мәктәби рајонун ән
нүфузлу мәктәбләриндән биридир. Бурада 50 нәфәрдән чох
мүәллим тә'лим-тәрбијә иши илә мәшғул олур. Белә бир бө-
јүк педагожи коллективдә ваһид орфографик режимин јара-
дылмасы еһтијаҹы дујулур. Дүздүр, мәктәбин бүтүн фәнн
мүәллимләри вә ибтидаи синиф мүәллимләри өз ишләринә
чан јандырыр. Үмумијјәтлә, бу мәктәбин мәнимсәмә фаизи
һәр ил јүксәк олур. Тә'лим-тәрбијә иши бөјүк һәвәслә һәјата
кечирилир. Мәктәбдә бир сыра ваһид гајдалар јарадылмыш-
дыр. Лакин бу бөјүк ишкүзар педагожи коллективдә ваһид
орфографик режим гајдасы јаратмагда даһа мәгсәдәујғун иш
көрмәк мүмкүндүр.

Әввәлҹә демәк лазымдыр ки, мәктәбдә ваһид орфогра-
фик режимин јарадылмасы јалныз дил-әдәбијјат мүәллимлә-
ринин иши дејилдир. Бу мәс'ул вә чәтин вәзифәни анҹаг бүтүн
педагожи коллективин актив көмәји нәтиҹәсиндә мүвәффәгиј-

Scanned with ACE Scanner

jәтлә jеринә jетирмәк олар. Шакирдләрин jазыларында
зән чидди орфографик сәһвләрә тәсадүф едилир:
а) тәкһечалы сөзләрин jазылышында. Мәсәлән, әм
әмир, әср—әсир, үзр—үзүр вә с.
б) бә'зи икиһечалы сөзләрин jазылышында. Мәсә
әтир—әтр, чисим—чисм, фикир—фикр, гәбир—гәбр вә с.
в) гоша саитли сөзләрин jазылышында. Мәсәлән, аилә
аjилә, даирә-даjирә, шүчаәт—шүчаjәт вә с.
г) бә'зи сөзләрин ортасында кәлән «н» вә «м» самитләри
нин jазылышында. Мәсәлән, зәнбил—зәмбил, сүнбүл—сүмбүл
г) бә'зи сөзләрдә гоша самитләрин jеринин дәjишик jазы
лышында. Мәсәлән, әксик—әскик, чылпаг—чыплаг, асгыр
маг—агсырмаг вә с.
д) идарә вә тәшкилат адларынын, фәхри адларын, гари
хи күнләрин jазылышында. Мәсәлән, Нахчыван Мухтар Со
вет Сосиалист Республикасы—Нахчыван Мухтар совет сосиа
лист республикасы, Ленин Мүкафаты Лауреаты—Ленин мү
кафаты лауреаты, 7 Ноjабр—7 ноjабр вә с.
Мәктәбдә ваһид орфографик режим jаратмаг үчүн дил-
әдәбиjjат мүәллимләринин үзәринә чәтин вәзифә дүшүр:
1) Дил-әдәбиjjат мүәллими дәрс дедиjи мәктәбдә өз һәм-
карлары илә һәмишә елми вә методик үнсиjjәтдә олмалыдыр.
2) О, мәктәбин ичтимаи һәjатында jахындан иштирак етмәли,
һәмин мәктәбдә савадлы нитг мәдәниjjәтинин кешиjиндә дур-
малыдыр. 3). О, үмуми мәктәб үзрә чыхан дивар гәзетләри-
ни, е'ланлары, шүарлары, плакатлары, һабелә шакирдләрә
верилән сәнәдләри диггәтлә изләмәли, бурахылан сәһвләри
тезликлә арадан галдырмалыдыр. 4). Синифдән вә мәктәбдән-
кәнар ишләрдә ваһид орфографик режим jарадылмасына диг-
гәт етмәлидир.

Мәктәбдә ваһид орфографик режимин jарадылмасында
дил-әдәбиjjат мүәллимләринин үзәринә башга ичтимаи вәзи-
фәләр дүшдүjү кими мәктәб рәһбәрләринин, дикәр фәнн мү-
әллимләринин, ибтидаи синиф мүәллимләринин, мәктәбин ич-
тимаи тәшкилатларынын да үзәринә чидди вә мәс'ул вәзифә-
ләр дүшүр.

Мәктәбдә фәнн мүәллимләри кәмиjjәтчә үстүнлүк тәш-
кил едир. Бу мүәллимләрин бир һиссәси өз фәнләринин тәд-
рисинә нә гәдәр чидди jанашсалар да, мәктәбин ваһид орфо-
график режим гаjдасыны унудурлар. Мә'лумдур ки, jазы иш-

ләри jалныз дил дәрсләриндә апарылмыр. Башга фәнләрин
тәдрисиндә дә jазы ишләри апарылыр. Адәтән, кимjа, физи-
ка, риjазиjjат вә башга фәнн мүәллимләри һәмин jазы-
ларын jохланылмасыны биртәрәфли апарырлар. Белә ки,
кимjа мүәллими анчаг кимjәви формуллары дүзкүн изләjир.
риjазиjjат мүәллими мәсәләнин нәтичәси илә марагланыр
вә с. Беләликлә, шакирдләрин jазы мәдәниjjәти тамамилә
унудулур. Она көрә белә фәнләрдән jазы иши апарылдыгда
шакирд дил мүәллимләринин тәләбләрини унудараг мәсәлә-
нин тәләбләрини истәдиjи кими jазыр. Билир ки, мүәллим jа-
зынын орфографик чәһәтинә фикир вермир. Бурадан да ша-
кирдләрдә сәһв jазма меjлләри әмәлә кәлир. Апардығымыз
мүшаһидәләр нәтичәсиндә шакирдләрин кимjа, физика, та-
рих, чоғрафиjа, риjазиjjат фәнләринә даир дәфтәрләриндә
бир сыра сәһвләрә раст кәлмишик. Бу сәһвләрин ән чоху һә-
мин фәнләрин өзүнә аид терминләринин jазылышында нәзәрә
чарпыр. Мәсәлән, шакирдләрин әксәриjjәти «тригонометриjа»,
сөзүнү «тиргонометирjа», «тәнлик» сөзүнү «тәнниj», «Антрак-
тида» сөзүнү «антракта» вә jа «Антырактика», «екватор» сө-
зүнү «еквадор» вә jа «екватур», «космонавт» сөзүнү «касма-
нават» вә с. jазырлар.

«Савадлы jазынын вә мәдәни нитгин ваһид мәктәб гаjда-
сы»нда деjилир:

«Бүтүн фәнн мүәллимләри шакирдләрин нитгләринә илк
дәфә дахил олан jени истилаһлары вә башга сөзләри онларын
баша дүшмәләринә, дүзкүн тәләффүз етмәләринә вә jазмала-
рына наил олмалыдырлар. Белә сөзләри изаһ едәркән, синиф
jазы тахтасында jазмалы, һәр бир фәннә аид истилаһлар вә
чәтин сөзләр чәдвәлини мүнтәзәм сурәтдә асмалы, сорғу за-
маны jени сөзләрин мәнимсәнилмәсини, тәләффүзүнү, jазы-
лышыны, верилән сөзү чүмләjә дахил етмәjи, нитгдә ону иш-
ләтмәjи бачармағы jохламалыдырлар». («Азәрбаjчан дили вә
әдәбиjjат тәдриси» мәчмуәси, 1955, 1-чи бурахылыш, сәһ.
42).

Мәктәбин башга фәнн мүәллимләри дә орфографик ре-
жим гаjдасына риаjәт етмәк үчүн һәмишә дил-әдәбиjjат мү-
әллимләри илә әлагә сахламалыдыр. Онлар дүзкүн jазылы-
шы мүбаһисәли олан сөзләрин нечә jазылмасыны дил-әдәбиj-
jат мүәллимләриндән соруша биләрләр.

Мәктәбдә ваһид орфографик режимин jаранмасында ич-
тимаи тәшкилатларын да бөjүк ролу вардыр. Белә ки, мәктә-

Scanned with ACE Scanner

бин илк партија тәшкилаты, һәмкарлар иттифагы һазы
дыглары бүтүн сәнәдләрдә мәктәбин ваһид орфографик
ләбләринә риајәт етмәлидирләр.

Мәктәбин комсомол комитәси, пионер тәшкилаты өз
вар гәзетләриндә, һазырладыглары фотомонтажларда,
кирдләрә верилән тәшәккүрнамәләрдә, тә'рифнамәләрдә,
сијәтнамәләрдә орфографик режимә там мә'насында әмәл
мәлидирләр. Бу тәшкилатлар, һәмчинин, шакирдләрин онла
тәгдим етдикләри јазылары чидди нәзәрдән кечирмәли, ја
да сәһв варса кери гајтармалы, шакирд сәһвини дүзәлтд
дән сонра гәбул етмәлидир.

Ваһид орфографик режимин јаранмасына мәктәб рәһб
ләри билаваситә рәһбәрлик етмәлидирләр. Тәчрүбә көстәр
ки, мәктәб рәһбәрләри адәтән, ајры-ајры фәнләрин тәдрис
фикир верирләр. Лакин шакирдләрин үмуми һазырлыгын
нитг мәдәнијјәтини вә с. унудурлар. Бу саһәдә тәдрис ишлә
үзрә директор мүавининин үзәринә бир сыра вәзифәләр д
шүр. Әввәла, о, мәктәбин бүтүн мүәллимләринин јазылар
ны мүшаһидә етмәлидир. Адәтән, синиф журналларыны ј
лајаркән журналын доддурулма гајдасыны изләјирләр. Жу
налдакы јазыларын орфографик чәһәтини исә унудурлар. Б
радан да мүәллимләрдә јазыларына гаршы мәс'улијјәтсизл
әмәлә кәлир. Јахшы олар ки, тәдрис ишләри үзрә директо
мүавини синиф журналларыны вә доллурулмуш башга сәнәд
ләри јохлајаркән дил-әдәбијјат мүәллимләринин көмәјинда
истифадә етсинләр. Бу вахт характерик сәһвләр ашкара чы
хыр вә бунун арадан галдырылмасы үчүн әлверишли шәраи
јараныр.

Шакирдләрин јүксәк савад вә нитг мәдәнијјәти угрунд
апарылан мүбаризә һәр бир мәктәбдә педагожи коллек
тивин әсас ишидир. Бу ишә башчылыг едиб истигамәт верм
исә мәктәб рәһбәрләринин вә Азәрбајчан дили вә әдәбијј
мүәллимләринин шәрәфли вәзифәсидир.

II. Орта мәктәбдә әдәбијјат тәдриси

М. РАҺИМИН ЛИРИКАСЫНЫН ТӘДРИСИ ҺАГГЫНДА

Улдуз ӘҺМӘДОВА,
Лачын шәһәр орта мәктәбинин мүәллими.

Орта мәктәбдә халг шаири Мәммәд Раһимин јарадычы-
лыгы кениш тәдрис олунур. Мүшаһидәләр көстәрир ки, шаи-
рин чохчәһәтли јарадычылығынын өјрәдилмәсиндә бә'зи мү-
һүм чәһәтләр шакирдләрин нәзәринә хүсусилә чатдырылма-
лыдыр. Бу, һәр шејдән әввәл, имкан јарадыр ки, шакирдләр
лириканын әсил маһијјәтини баша дүшсүнләр вә бу зәминдә
М. Раһимин поезијасындакы ичтимаи-сијаси мотивләрин әһә-
мијјәтини јахшы тәсәввүр етсинләр. Белә ки, X синифдә «М.
Раһимин ичтимаи-сијаси лирикасы»на даир сөһбәтләримдә
классикләрин сијаси поезија һаггындакы фикирләринә исти-
надән ашағыдакы суаллара кениш јер вирирәм: Лирик поези-
јада ичтимаи-сијаси мотивләрин тәрәннүмүнү һансы сәнәткар-
лыг нөгтеји-нәзәриндән ајдынлашдыра биләрсиниз? Шаирин
һансы әсәрләриндә лириканын бу саһәсинә тохунулмушдур?

Истисмарчылар дүнјасынын һөкмран олдуғу XX әсрдән
фәргли олараг, бизим дөврүмүздә сијаси лирика нә кими ич-
тимаи мә'на кәсб едир? Мән «сәнәт сәнәт үчүндүр» нәзәријјә-
си илә мүбаризәдә јетишән, сәнәт вә поезијада мејдана чыхан
јени идејалары изаһ едир вә сәнәткарын әсас мәгсәдини, әдә-
бијјата кәтирдији, бејнәлхалг маһијјәт кәсб едән сијаси нова-
торлугу дәриндән тәһлил едирәм.

Изаһ едирәм ки, М. Раһимин ичтимаи-сијаси лирикасы-
нын маһијјәти классик шаирләрин ән'әнәләринин јарадычы-
лыгла давам етдирмәсиндәдир.

Шаирин сосиализм реализм методунда јаратдығы әсәр-
ләр бејнәлхалг империализмин ифшасыны, сүлһ вә демокра-

Scanned with ACE Scanner

тија уғрунда апарылан мүбаризәни јени мәзмун вә идеја ... екс етдирир.

М. Раһимин сијаси лирикасыны шакирдләрә дәриндән мә... нимсәтмәклә, ону әдәбијјатын партијалылығы илә вәһдә... вермәји унутмурам. Бәдии әдәбијјатын һәр саһәсинә партиј... лылыг нөгтеји-нәзәрилә јанашан сәнәткар империализм ә... рәтинә нифрәтини вә башланан азадлыг һәрәкатыны ше'рл... риндә тәсвир едир, сабаһ мүтләг һәмин өлкәләрдә азадл... бајрағынын далғаланачағыны үмидлә сөјләјир. Бу, әсил [illegible] гилаби романтикадыр! М. Раһим һәмишә өз һиссијаты даир... синдә дәрин мәзмунлу ичтимаи фикирләр ифадә едир. Шаи... белә мәс'улијјәтли мөвзулары гәләмә алмагла, һеч дә сила... һынын күчүнү сынамаг фикринә дүшмүр, бәшәријјәтин әс... рәтдән хиласы үчүн мүбаризә апаран, халгын хиласкары... лајиг әсәрләр јаратмаг истәјир. Онун «Јаныр дүнја үзәри... дә», «Онун партијасы, онун дөвләти», «Ленин», «Коммуниз... күнәши» кими сијаси лирик ше'рләриндә дәрин бир лирика... дујулмагдадыр.

М. Раһим аловлу шаир гәлбилә сәадәт јолчусу, дүнјаны... ме'мары, өмүр бағымызын солмаг билмәјән баһары, милјон... ларла инсанлары бир әмәл уғрунда—азадлыг наминә идејас... илә бирләшдирән Коммунист Партијасыны белә сәчијјәләнди... рир:

> Одур ки, дејирик јени дүнјанын
> Ме'мары Коммунист Партијамыздыр.
> Өмүр бағчамызын солмаг билмәјән
> Баһары Коммунист Партијамыздыр.

(М. Раһим. Сечилмиш әсәрләри, 2-чи чилд. Азәрнәшр, Бакы, 1975, сәһ. 88).

Кремл үзәриндә јанан улдуз аләмә јол көстәрән, зүлмәт... ләри, гарлы зирвәләри, үммaнлары мә'налы шө'ләсилә ишыг... ландырараг Африканын, Һиндистанын, Вјетнамын, Әрәб өл... кәләринин үзәриндә шө'лә сачан мајакын символуна чеврил... ди:

> О јаныр ки, чичәкләнсин, күлсүн һәјат,
> күлсүн бәшәр,
> Көзләрини ачсын инсан, үмид долу,
> сәһәр-сәһәр.

(М. Раһим. Сечилмиш әсәрләри. 2 чилд, Азәрнәшр, Бакы, 1967. сәһ. 180).

М. Раһимин сәнәткарлыг күчү онун сүлһсевәр халгларын һәјат вә мә'нәвијјаты илә бағлы олмасында, партијалылыг принсипинә вә социализм реализминә архаланмасындадыр ки, о, мүасир һәјатын тәләбләри сәвијјәсиндә јазыр.

Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә М. Раһим «Рус», «Сәнин уғрунда», «Вур, өләи фашистдир», «Азәрбајчан оғулларына» лирик ше'рләрини јазмыш, ССРИ халгларынын сарсылмаз достлуғунун ифадәсини вермәјә чалышмышдыр. Елә бурада шакирдләрә јенидән совет әдәбијјатынын әсас хүсусијјәтләриндән олан формача милли, мәзмунча социалист әдәбијјатынын әсас деталларыны јенидән ајдынлашдырырам.

Мүһарибәнин дәһшәтли күнләриндә белә М. Раһим совет әдәбијјатынын бејнәлмилә вә һуманист идејаларына садиг галмышдыр. Шаир Вәтән вә ел дәрдини ән мүгәддәс кәдәр һесаб едәрәк, бүтүн милләтләрдән олан совет дөјүшчүләрини өз доғма ана торпағыны дүшмәнә вермәмәкдән өтрү нечә чәсарәтлә вурушдуғуну илһамла тәсвир едир.

«Вур, өләи фашистдир» ше'риндә әсил новатор кими чыхыш едир. «Мүгәддәс кәдәр», «Наташанын өлүмү», «Ону Дон гучаглады» вә с. сијаси маһијјәтли ше'рләриндә шаир совет адамларынын шәрәф вә намусуну, әсил инсани кејфијјәтләрини, сијаси-мә'нәви бирлијини, гәләбәјә инамыны елә көзәл ифадә едир ки, бу, бәшәријјәти фашизм таунундан хилас етмәк кими милјонларын сәсинә чеврилир, мәһкум инсанлары јүксәк әмәлләрә, сүлһ вә демократија уғрунда мүбаризәјә руһландырыр. Шаир «вәһшәт әждәринин өз јувасында өлдүјүнү», «һүнәр, рәшадәт бајрағынын елләрә гонаг кәлдијини вә гонаг кәтирдијини» үрәк долусу халгына чатдырыр:

> Өлдү гулдурбашы, өлдү һәрами,
> Кәлди көзләнилмәз зәфәр бајрамы.

(М. Раһим, Сечилмиш әсәрләри, 1-чи чилд, Азәрнәшр, Бакы, 1967. сәһ. 295).

Бундан сонра әдәбијјатын тарихлә әлагәси һаггында гыса мә'лумат вериб, тарихи фактларла гәләбә күнү барәдә данышыр вә шакирдләрин бу саһәјә даһа чох диггәт етмәләрини тапшырырам.

Синфә мүрачиәт едәрәк, шаирин Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндән сонра јазылмыш һансы поемаларыны охудугларыны сорушурам.

«Нә үчүн бу поемалар сијаси-лириканын көзәл нүмунәсидир?» суалыны белә изаһ едирәм: 1948-чи илдә М. Раһим

Мәркәзи Комитәнин әдәбијјат һаггындакы гәрарларындан јени гүввәт вә илһам алараг, бир-биринин ардынча «Ленинград көјләриндә», «Арзулар күл ачанда», «Өлмәз гәһрәман», «Сајат Нова», «Натәван», «Сары Ашыг» вә с. кими сәнәт нүмунәләрини јарадыр.

«Ленинград көјләриндә» поемасында шаир риторика узун рич'әтләрдән гачмышдыр. Мән поемада халглар достлуғу мәсәләсиндән данышаркән, јенә дә синфә мүрачиәт едир вә онун тарихи көкләри һаггында мә'лумат алмаг истәјирәм. Шакирдләр чох доғру олараг, рус халгы илә Азәрбајчан вә ермәни халгларынын тарихи достлуғуну изаһ едирләр. Һәлә бөјүк Низамидән башламыш, көркәмли драматург-философ М. Ф. Ахундов тәрәфиндән јүксәк сәнәт сәвијјәсиндә тәсвир едилән халглар достлуғу Ч. Чаббарлынын јарадычылыг аләминдә бир даһа пүхтәләшди, мүасир совет әдәбијјатында исә даһа јеткин дөврә чатды. М. Раһим дә бу ән'әнәни бөјүк ифтихарла давам етдирәрәк, рус халгы илә Азәрбајчан халгынын тарихи достлуғуну кениш лөвһәләрлә вермишдир. Гәһрәман Һүсејнбаланын Варја вә Алексејлә достлуғу, Ленинин ады илә бағлы олан Ленинграды дүшмәнә вермәмәк уғрундакы мүбаризәси милли гүрур һисси илә тәсвир едилир:

Вурушур Ленинин мәғрур шәһәри,
О мәғлуб олмамыш әзәлдән бәри,
Сәсләнир инамла парол истәјир
Елләр «Галибијјәт», «Партија»—дејир.

(М. Раһим. Сечилмиш әсәрләри, 3 чилд, Азәрнәшр, Бакы, 1967, сәһ. 106).

Сәнәтин гаршысында јени-јени тәләбләр гојан шаир халг јарадычылығы хәзинәсиндән, онун инчәликләриндән мәһарәтлә истифадә етдијиндәндир ки, поеманын епилогунда сијаси тә'сири артырмаг үчүн Низаминин «Искәндәрнамә» әсәриндән рус гызынын дили илә бир рәвајәт сөјләјир вә буну вәтән гызы Варјанын гәһрәманлығы илә бағлајыр. Повағын алтында олан гоша мәзар һаггында данышан шаир көстәрир ки, халг вә вәтән үчүн чаныны гурбан верәнләр һеч вахт унудулмур.

Поеманын II һиссәси олан «Абшерон торпағында» әсәриндә шаирин ичтимаи лирикасы гүввәтлә сәсләнир, мүһарибәдән сонракы динч гуручулуг илләрини, јенә дә халглар достлуғу проблемини охучуја чатдырыр. Мән сонра шаирин халглар достлуғунун көзәл нүмунәси олан «Сајат Нова»нын әсас идејасыны шакирдләрә чатдырыр вә гејд едирәм ки, поемада

XVIII әсрдә јашамыш бөјүк сәнәткар Сајат Нованын һәјатына мәхсус јалныз сон һадисәләрин лирик планда тәсвири верилир.

Бөјүк Вәтән мүһарибәси сүлһ вә азадлыг һәрәкатынын кенишләнмәси үчүн чидди зәмин јаратды: бир чох халглар көләлик зәнчирини гырыб, әсил һәјатын хошбәхт ганунлары әсасында әсарәтдән хилас олдуларса, һәлә дә зүлм алтында инләјән фачиәли талели зәһмәткешләр әсарәт зәнчирини биләкләриндә һагг иши уғрунда мүбаризәни давам етдирирләр.

Белә сијаси вә ичтимаи мәзмунлу һадисәләри дәриндән изләјән М. Раһим сосиализм реализмин гүдрәтли үсулу вә ингилаби романтика пафосу илә халгларын шүурунда әмәлә кәлән чидди дөнүшү, габагчыл адамларын, мәдәнијјәт хадимләринин шүурлу сурәтдә демократик һәрәката гошулмаларыны экс етдирәрәк «Иран башдан-баша зиндандыр бу күн», «Хагани», «Халчачы гыз», «Пол Робсона мәктуб», «Мән сүлһә сәс верирәм», «Назим Һикмәт азаддырмы?», «Једди зәнчи» вә с. кими бејнәлхалг мөвзуларда ичтимаи мотивли әсәрләр јаратмышдыр.

Ганы—ганымыздан, дили—дилимиздән олан, лакин Аразын бир үрәјини ики һиссәјә бөлүб, о бири саһилиндә ганлы көз јашлары ахыдан мәзлумларын талеји илә шаир һәлә 1945-чи илдә Гызыл Орду сыраларында Чәнуби Азәрбајчана кедәркән шаһиди олмушду. Азадлыг ешгилә алышыб-јанан бу халгын дәрди сәнәткары дүшүндүрмәјә билмәзди.

Шаир Чәнуб мөвзуларында ичтимаи-сијаси фикирләр ифадә едир, Тәбризин кәдәрли һәјатыны, «Сабунлу дар ағачларыны», «Иранын зүлмәт сәлтәнәтинә чеврилмәсини», «Америка вә Инкилис империалистләринин әсрләр боју Иран зәһмәткешләрини көзү јашлы гојмасыны» кәдәр һисси илә тәсвир едир. Шаир лирик рич'әтләрдә «үрәксиз бир чај, лал ахан су», —дејә Араза мүрачиәт едир, онун дәрдли үрәјини бошалтмаг үчүн башында туфанлар гопармаг истәјир, гардашы—гардашдан ајыранлара гаршы үсјан е'лан едир.

Шаир инаныр ки, Иран халгы мүтләг азадлыг мәш'әлини габарлы әлләриндә галдырачаг, јахын кәләчәкдә хошбәхт һәјат гурачаглар.

М. Раһимин сијаси лирикасы Пол Робсонун, Назим Һикмәтин, «иргчилик» сијасәтинин гурбаны једди зәнчинин мә'налы вә кур сәсиндә ичтимаи бир мәзмун алыр. Мәлаһәтли сәслә охујан, дилинә гыфыл вурулан, сәнәти, дујғусу, күлүшләри белә әсарәтә салынан азадлыг ашиги Робсонун—гәлби

4 Сифариш 2071.

Scanned with ACE Scanner

ағ, үзү гара бу зәнчинин сәси һеч вахт сусмајачагдыр. Онун симасында, маһныларында бәдии үмумиләшдирмә јолу ил бүтүн әзилән халгларын, прогрессив бәшәријјәтин арзулар дујулмагдадыр. Зәнчиләр артыг дәрк етмишләр ки, империализм дүнјасынын зүлм зәнчирини парчаламаг мәгамы чат мышдыр. Шаир бу мәрд инсанын мүбариз ирадәсини белә сә чијјәләндирир:

Танырам мән сәни сүлһүн дөнмәз солдаты,
Сарсытмаз ирадәни ағ евин зинданлары.
Сән көрмәк истәјирсән азад бу каинаты.
Түкәнмәз бир ешг илә севирсән инсанлары.

(М. Раһим, Сечилмиш әсәрләри, I чилд, Азәрнәшр. 1967. сәһ 401).

Бу мисралар бүтүн јоллары коммунизмә доғру кедән бир епоханын һөкмү, мөһкәм инсанларын амансыз интигамы кими сәсләнир.

М. Раһимин бејнәлхалг вә сијаси-ичтимаи һадисәләри әһатә едән мөвзулары актуалдыр.

Шаир дүнја зәһмәткешләринин нәзәринә бир даһа чатдырыр ки, империализмин әсасы чүрүмүшдүр, капитал дүнјасы сон дәгигәләрини кечирир: «Ағ ев» чүрүк бир дирәк үзәриндә дајанмышдыр. Тохунан кими мүтләг јыхылмалыдыр. Инсанларын сүлһ вә азадлыг идејалары ичтимаи проблемдир. Бу заман С. Вурғунун «Зәнчинин арзулары» поемасындан бир нечә мисраны шакирдләрә изаһ едиб, һәр ики әсәр арасында идеја бирлији олдуғуну көстәрирәм.

Америка, һәр һөкмү, гәрары верән заман олур,
Бил ки, гуллар дүнјасынын интигамы
јаман олур...

Бәли, мүасир мәһкум инсанларын дилиндән, үрәјиндән гопан бу арзу вә истәк бөјүк кәләчәјин сәадәтлә долу чағырышы дејилми?! Бу мисраларда сосиалист һуманизми ичтимаи вә сијаси мә'на алыр, бөјүк вә нәчиб дујғулар ифадә едир.

М. Раһим һәр вахт һәјата фәал мүнасибәт бәсләјир. Онун «Коммунизм ишыглары» адлы китабында әзәмәтли коммунизм гуручулуғундан вә әмәк харүгәләри јарадан совет адамларынын ишиндән бәһс олунур. Онун «Самух мешәләриндә», «Күр салынды кәмәндә», «Хагани», «Халдан, сәнә ишыг кәлир». «Бакы чаванлашыр» вә с. кими ичтимаи мә'на кәсб едән әсәрләриндә сијаси руһ, нәчиб инсани дујғулар вә һәјат һәгигәтләри һакимдир. Мән шакирдләрә ичтимаи мотивли ше'рләр һаггында данышаркән, шаирин новаторлуғуна да ишарә

тмәји унутмурам. Лирик ше'рин инкишафында әсас јениликән, новаторлугдан бири јени гәһрәманы бөјүк, тарихи-ичтиаи планда зәнкин характерлә екс етдирмәкдән ибарәтдир. Шакирдләрә чатдырмаға чалышырам ки, әмәк чәбһәсиндә, оммунизм гуручулуғунда јени инсанын формалашмасы, кәнчијин гајнар һәјаты, јени кәшфләри вә мүтәрәгги фикирләри, өјүк идеаллары шаирин ичтимаи мәзмунлу ше'рләринин әсас өвзусудур. «Күр вә монтјорчу», «Күр салынды кәмәндә» ше'рләриндә Күрүн инсан гүввәси илә кәмәндә салынмасы ы, Боздағын инсан әмәјинин гүдрәтинә тәслим олмасыны рәк долусу илә сөјләјир, шаир бүтүн варлығы илә коммуизм ишини, Ленин дүһасынын гәләбәсини тәрәннүм етмәкдә әтинлик чәкмир. Коммунизмин ән бөјүк тикинтиси, халгымын түкәнмәз әмәјинин бәһрәси олан Минкәчевирин күндәнүнә көзәлләшмәсини илһамла тәрәннүм едир.

«Тәранә» адлы ше'риндә шаир зүлмүн ити чајнағындан үбаризә јолу илә хилас олан әмәкчи инсанларын, гәһрәманларын үмумиләшдирилмиш сурәтини Гүдрәтин, Көјкөзүн, Аға Не'мәтулланын симасында верәрәк онларын хош арзуларыны белә ифадә едир:

Деди һәр күнүмдә бир гәринә вар,
Кетди һичран чағы, дустагдадыр гәм.
Инди бах, мән өзүм ганунверәнәм.
Инди бир ағајам, мә'дән мәнимдир
Бу учсуз-бучагсыз Вәтән мәнимдир.

(М. Раһим, Сечилмиш әсәрләри, 2 чилд, Азәрнәшр, Бакы, 1967, сәһ. 137).

Бакы Шәргин гапысында јанан бир мајак! Бу ифадәнин әсил мә'насыны шакирдләрә изаһ етмәк үчүн М. Раһимин республикамызын көзәлләшмәсинә, һәр аддымда биналарын учалмасына, инсанларын шүурунда, мәишәтиндә әмәлә кәлән ингилаби дәјишикликләрә аид јаздығы ше'рләрин идејасы һаггында мә'лумат верирәм.

Өз зәнкин бәдии ирсилә шаир нәинки Азәрбајчан совет поезијасыны зәнкинләшдирир, һәм дә ингилаби романтиканын сүр'әтилә дүнјанын мәдәни өлкәләринә вүс'әтли вә ајдын јол көстәрир.

Scanned with ACE Scanner

М. Ә. САБИР ИРСИ ҺАГГЫНДА ӘДӘБИ ТӘНГИДИ ФИКИРЛӘР ВӘ ОНЛАРЫН ШАКИРДЛӘРӘ ЧАТДЫРЫЛМАСЫ

Тәрлан **НОВРУЗОВ**
В. И. Ленин адына АПИ-нин мүәллими

Орта мәктәбдә кениш тәдрис олунан шаирләрдән бири дә бөјүк ингилабчы сатирик Мирзә Әләкбәр Сабирдир. Сон илләр тәртиб едилмиш әдәбијјат програмларында шаирин һәјат вә јарадычылығынын өјрәдилмәсинә ајрылан саатларын мигдары даһа да артырылмышдыр.

Бу мүддәт әрзиндә шакирдләрә шаирин һәјаты, дөврү, мүһити, мүхтәлиф мөвзуларда јаздығы әсәрләри илә бәрабәр, онун јарадычылығынын Азәрбајҹан ше'риндә јени бир мәрһәлә кими, Сабир сәнәтиндә бәдии ин'икас вә ингилаби чағырыш, Сабир јарадычылығында хәлгилик, Сабир бөјүк сатирик вә новатор шаир кими вә с. нәзәри мәсәләләрин өјрәдилмәси дә нәзәрдә тутулур.

Шаирин јарадычылығы илә бағлы олан бу хүсусијјәтләрин шакирдләрә чатдырылмасында сабиршүнаслығын һазырки наилијјәтләри вә орта мәктәб дәрсликләри лазыми материаллар версә дә, онун сағлығында мүасирләринин сөјләдикләри мүлаһизәләрдән дә истифадә етмәк лазым кәлир.

Тәчрүбә көстәрир ки, Сабир ирси тәдрис едиләркән јарадычылығы һаггында илк гијмәтләрин хатырланмасы шакирдләрин шаир һаггында мә'луматыны дәринләшдирир. Бизчә, IX синиф әдәбијјат дәрслијиндә ше'рдә Сабирин јени чәрәјана гошулмасында Фиридунбәј Көчәрлинин ролундан, Иран ингилабы илә әлагәдар сатираларынын әһәмијјәтиндән вә шаирин сәнәткарлығындан данышыларкән, мүасирләриндән вә илк тәлгигатчыларындан Аббас Сәһһәтин, А. Шаигин, Сеји

һүсејнин дәјәрли фикирләриндән нүмунә кәтирилмәси дә мәһз белә бир мүнасибәтлә бағлыдыр. Бу, һәм дә сабиршүнаслығын илк наилијјәтләри илә шакирдләри таныш етмәк бахымындан да фајдалыдыр.

Һәлә шаирин сағлығында Фиридунбәј Көчәрли, Гафур Рәшад кими алим, журналист вә јазычылар Сабирин јарадычылығына өз мүнасибәтини билдирмиш, «Каспи», «Шәргирус», «Молла Нәсрәддин», «Һәјат», «Тәрәгги», «Ничат» кими гәзет вә журналларда шаир һаггында мәгалә вә гејдләр дәрч етдирмишләр.

Сабирин һәјат вә јарадычылығынын тәдриси просесиндә мүәллим һәмин мәгалә вә гејдләрдәки мараглы фактлардан истифадә етмәлидир. Лакин нәзәрә алынмалыдыр ки, адларыны чәкдијимиз шәхсијјәтләрин фикирләриндә јанлыш вә зиддијјәтли чәһәтләр дә олмушдур. Мүәллимләримизи дүзкүн истигамәтләндирмәк вә һәмин материалларын објектив шәрһинә көмәк етмәк мәгсәдилә Сабир јарадычылығынын хәлгилији, бејнәлмиләлчилији, новаторлуғу, реализми вә с. һаггында мүасирләринин сөјләдикләри әдәби тәнгиди фикирләрдән сөһбәт ачмағы лазым билирик.

Вәтәнини, халгыны аловлу бир мәһәббәтлә севән М. Ә. Сабир һәлә сағлығында гүввәтли, исте'дадлы бир шаир олараг мүасирләринин диггәтини чәлб етмишдир.

М. Ә. Сабирин әдәби ирси сағлығында топланыб күллијјат һалында нәшр едилмәмишдир. Әслиндә бу хејирли иши көрмәјә шаирин имканы да олмамышдыр. Елә буна көрә дә әввәлләр бөјүк шаирин әдәби ирсинин мүкәммәл бир шәкилдә нәшри вә өјрәнилмәси иши дә о гәдәр системли, ардычыл вә јүксәк елми сәвијјәдә апарылмамышдыр. Лакин һәр һалда ајры-ајры мәтбуат органларында чап едилән Сабир сатиралары мүасирләринин марағына сәбәб олмушдур. Мүәллим Сабир әсәрләринин нәшри вә тәдгиги талеји һаггында данышаркән дәрсликдә олмајан, шакирдләрин тәсадүф етмәдикләри бә'зи фикирләри хатырлатмалыдыр. Мәсәлән, сабиршүнас профессор Аббас Заманов јазыр: «Онун (Сабирин—**Т. Н.**) сатиралары һәлә сағлығында әлләрдә кәзмиш, дилләр әзбәри олмуш, һикмәтли зәрб-мәсәлләрә чеврилмишдир... Сабирин мүасирләри мүхтәлиф заманларда онун јарадычылығы үзәриндә елми тәһлилләр апармыш, әдәбијјатымызын тарихиндә

Сабир сатирасынын мөвгеји вә әһәмијјәтинә даир мара фикирләр сөјләмишләр».[1]

Сабиршүнаслығын сонракы наилијјәтләри дә шаирин радычылығы һаггында сөјләнилән бу мүлаһизәләр үзәри инкишаф едәрәк тәкмилләшмиш, дәринләшмиш вә нәтичә бүтөв бир елм саһәсинә чеврилмишдир.

Сәккиз јашында әлинә гәләм алыб ше'р јазмасына бах јараг, 1903-чү илә кими Сабирин мәтбуатда дәрч едилми һеч бир бәдии әсәринә вә бунунла әлагәдар һаггында мәтб ајда дәрч едилмиш кичик бир рә'јә белә раст кәлмирик.

Мә'лумдур ки, шаирин илк мәтбу ше'ри 1903-чү ил «Шәрги-рус гәзетиндә «Шүкр лиллаһ ки, афитаби сүхән» һ саб олунур. Елә һәмин гәзетин чыхмасыны тәбрик етмәк м сәдилә гәләмә алынмыш ше'ри редаксија ашағыдакы гејд чап етмишдир: «Шамахылы Әли Әзимов бәрадәримизин ид рәмизә көндәрдији хејирхаһанә мәктубунун ләффиндәки[2] «С бир» тәхәллүсү бир шаирин кәламыдыр»[3]. Әслиндә хәбәр ха рактери дашыјан бу гејддә редаксија о вахта гәдәр Шамах дан башга һеч бир јердә танынмајан Сабири охучулара та нытмышдыр.

Көстәрдијимиз чәһәтләрлә сәчијјәләнән бу фактын ша кирдләрә чатдырылмасы онларын шаир һаггында мә'лумат ны даһа да кенишләндирә билдији үчүн фајдалыдыр.

Бөјүк сатирик шаирин һәјатыны кечәркән, әдәбијјат мүәл лими шакирдләрә бә'зи вачиб фактлары, һадисәләри хатыр латмалыдыр. Тәчрүбә көстәрир ки, әкәр мүәллим јалны дәрсликдәки мөвчуд фактларла шаирин хәстәләнмәсини дә јирсә, бу, лазыми еффекти, тә'сири доғурмур. Чүнки буну ша кирдләр өзләри дә охујуб өјрәнә биләрләр. Габагчыл мүәл лим исә мүхтәлиф мәнбәләрә әсасланараг, Сабирин хәстәл ји вахты онун бөјүклүјүнүн даһа габарыг дәрк олунмас халгын белә бир фитри исте'дада малик сәнәткары итирмә горхусунун мәтбуата јол ачмасыны шакирдләрин нәзәри чатдырмалыдыр.

Сабирин хәстәләнмәси мүасирләринин она олан диггәти даһа да артырыр. Бу заман мәтбуатда шаир һаггында ард

---

[1] Бах: А б б а с З а м а н о в. «Сабир вә мүасирләри», Азәрнәш Бакы, 1973, сәһ. 86.

[2] Ләфф—зәрф, конверт демәкдир. (*Ред.*).

[3] Бах: «Шәрги-рус», 27 ијун 1903, № 37.

чыл оларак јазылар чап олунур. Бу мәгаләләрдә шаирин ағыр вәзијјәтдә хәстә јатдығы вә мадди көмәјә еһтијачы олдуғу кәстәрилмәклә јанашы, онун бәдии ирсинә олан мүнасибәт дә өз әксини тапыр. Бурада бир чәһәти дә гејд етмәлијик ки, шаирин һәјаты тәдрис едиләркән, бә'зи мүәллимләр бу материаллара әсасланараг мәгалә вә гејдләрин мәзмунуну анчаг шаирин мадди еһтијачы илә бағлајырлар. Бурада һәгигәт олса да, бу чәһәт шакирд гәлбиндә тәәссүф доғурур. Бә'зән һәтта шаирин һәјаты елә ачыначаглы тәсвир олунур ки, шакирдләрин нәзәриндә шаирин шәхсијјәти кичилдилмиш олур. Бизчә, бу чәһәти мүәјјән дәрәчә гејд етмәклә јанашы, шакирдин диггәтини материалларда шаирин јарадычылығыны— дилинин садәлијини, ахычылығыны, сәнәткарлығыны, әсәрләринин мәзмун вә форма хүсусијјәтләрини гијмәтләндирән фикирләрә јөнәлтмәк лазымдыр.

Мәсәлән, «Молла Нәсрәддин» журналы «Охучуларымыза» башлыглы хәбәрдә шаирин сон дәрәчә ағыр вәзијјәтдә хәстә јатмасындан вә она мадди чәһәтдән көмәк етмәјин вачиблијиндән данышмаздан әввәл, ону мисилсиз бир сәнәткар, мәзмун вә формача көзәл әсәрләр мүәллифи кими охучулара тәгдим едир: «Мисилсиз олан шаиримизин кәламы о гәдәр мөвзун вә мә'налы иди ки, охујан шәхс елијә билмәзди тәһсин вә тәгдир етмәсин».[1]

Јахуд, «Қаспи» гәзетиндә дәрч олунан «Азәрбајчанлыларын һәјатындан вә мәтбуатындан» адлы мәгаләдә Сабирин ајры-ајры гәзетләр вә сатирик «Молла Нәсрәддин» журналы илә әлагәсиндән, јарадычылығынын жанр хүсусијјәтләриндән вә сәнәткарлығындан сөһбәт ачылыр. «О, бир чох гәзетләрдә вә «Молла Нәсрәддин» журналында чох ишләмишдир. Јуморист вә сатирик олан Сабир өзүнүн ачы, инчә сөзләри илә бизи аз күлдүрмәмишдир... О, истираһәт саатларында сизи күлдүрмүшдүр».[2]

Сабир јарадычылығына верилән ејни характерли гијмәти «Һичат» гәзетиндә дә көрүрүк. «Молла Нәсрәддин» журналында мүхтәлиф имзаларла сатирик ше'рләр јазан Сабир һәмин хәбәрдә мәишәтимизин нөгсанларыны уста-

---

1. «Охучуларымыза», «Молла Нәсрәддин» журналы, 23 апрел 1911, № 15.

2. Азәрбајчанлыларын һәјатындан вә мәтбуатындан, «Қаспиј», 24 апрел, № 19.

Scanned with ACE Scanner

лыгла, сәнәткарлыгла әкс етдирән бир шаир кими гијмәтлән-дирилир: «Молла Нәсрәддин» журналынын һопһопу кимә мә'-лум дејил? Һопһоп һәзл (ләтифә шәклиндә), мәсхәрә тәриги-лә мәишәтимизин нөгсанларыны көзәл вә мә'нидар ше'рләр илә бизә бир-бир тәсвир етди»[1]. Јухарыдакы мәгалә вә јазы-лардан фәргли олараг, «Ничат» гәзетиндәки бу хәбәрдә Саби-ри көзәл кәлам саһиби кими сәчијјәләндирмәк үчүн «Молла Нәсрәддин» журналынын ахырынчы нөмрәләринин бириндә дәрч едилмиш вә буржуазија чәмијјәтиндәки һагсызлығы иф-ша едән ше'рдән ашағыдакы парча нүмунә кәтирилир:

Гануну—гәвәиди—тәбиәт,
Гојмуш бу чаһанда бөјлә адәт:
Инсандакы чәһлдән зијадә,
Һагсызлар едәрләр истифадә.

Дөврүн танынмыш мүәллими, мүһәррири, ингилабдан әввәлки Азәрбајчан мәтбуатынын фәал хадимләриндән бири олан Гафур Рәшад «Ничат» гәзетиндә чап етдирдији «Һәмијјәт лазымдыр» мәгаләсиндә, шаирин јарадычылығына јығчам, лакин чох мә'налы гијмәт вериб јазыр: «Мөһтәрәм Сабир әфәнди бизи «Молла Нәсрәддин»дә көзәл ше'рләр, «һәгигәт»дә ибрәтли тазијанәләри илә күлдүрәрәк ағлатмышдыр»[2].

Көрүндүјү кими, мүәллиф «күлдүрәрәк ағлатмышдыр» ифадәсилә Сабир сатирасында комизм илә фәчилијин вәһдәт тәшкил етдијини көстәрмәк истәмишдир. Мүәллиф «Мүсәлман аләминдә олан бүтүн һәгигәтләри бир ше'р суретиндә тәчәссүм етдириб, милләтинә тәгдим етмишдир»,—фикрини сөјләјәркән, һеч шүбһәсиз ки, шаирин «Бир мәчлисдә он ики кишинин сөһбәт»и кими күчлү үмумиләшдирмә гүввәсинә малик олан әсәрләрини нәзәрдә тутмушдур.

Сабир јарадычылығына пәрәстиш едән, ону гәлбән севән, истәр сағлығында, истәрсә дә өлүмүндән сонра һаггында мәгалә јазан мүәллифләрдән бири дә Фиридунбәј Көчәрли олмушдур. Ф. Көчәрли һәлә әсрин әввәлләриндә Сабирин көһнә ше'р јолундан—гәзәл, гәсидә, һәчв јазмагдан ајрылыб, әсл сәнәт аләминә атылмасына, әдәбијјатда јени јол ачмасына,

1. Идарәдән, «Ничат» гәзети, 23 апрел 1911, № 25.
2. Јенә орада.

ингилаби сатиранын баниси кими танынмасына көмәк едән сәбәбкарлардан бири олмушдур. Бу һәгигәти Аббас Сәһһәтин Фиридунбәј Көчәрлијә јаздығы мәнзум мәктубундан да ачыг көрүрүк:

Јазмысан тазә нә шејләр?—дејә сордун мәндән,
Руһумун тарына мизрабзән олдун, гардаш.
Сабир илә белә мәктубу чох алдыг сәндән.
Һәр нә јаздыгса, она бани сән олдун, гардаш.
Бир заман Насеһү Тәрраһ илә Сабир, бәндә
Јашајырдыг һамымыз гәфләт илә фәрхәндә.
Биримиз мәрсијәкулугда бөјүк шаир иди,
Биримиз сағәрә маил, биримиз чананә.
Биримиз һәчвдә Јәғма кими чох маһир иди.
Лаүбалы кечинирди күнүмүз риндәнә.
О пәришан јухудан сән бизи бидар етдин.
Доғру, дүз јолда чалышмаглыға вадар етдин.[1]

Фиридунбәј Көчәрли «Бәрадәрим Чәлилдән чап олунмағыны илтимас едирәм» адлы мәгаләсини Сабирин өлүмүндән бир нечә һәфтә әввәл јазмыш вә «Молла Нәсрәддин» журналынын 1911-чи ил 22 мај тарихли 19-чу нөмрәсиндә чап етдирмишдир. О, бу мәгаләсиндә шаирин мадди чәһәтдән көмәјә еһтијачыны көстәрмәклә јанашы, онун әдәбијјатдакы хидмәтини дә гијмәтләндирир. Мүәллиф мүасирләри кими Сабирин сатира дилинин хәлгилијини, јарадычылығының реализмини хүсуси олараг нәзәрә чарпдырмышдыр: «Сабир әсримизин мүгтәдир вә хоштәб шаирләриндән бирисидир. Онун сабигдә бә'зи мүстә'ар[2] адларла имзаланмыш абдар, хошмәзмун вә мөвзун кәламлары «Молла Нәсрәддин»ин сәһифәләриндә дәрч олунуб, бир јандан күлдүрүб, бир јандан ағладырды. Онун јаздығы ше'рләрин чоху ачыг вә садә ана дилиндә олуб мәишәтимизин ејнини көстәрмәјә көрә әзбәр өјрәнилирди.»[3]

Јухарыда гејд олунан фикирләр көстәрир ки, мүасирләри сағлығында Сабир ирсини јүксәк гијмәтләндирмиш, заманына көрә шаир һаггында көзәл сөзләр демишләр.

1. Аббас Сәһһәт, Сечилмиш әсәрләри, Бакы, 1950, сәһ. 122.
2. Мүстә'ар—бүровуз алма, бәнзәтмә, метафорик.
3. Ф. Көчәрли. «Бәрадәрим Чәлилдән чап олмағыны илтимас едирәм», «Молла Нәсрәддин» журналы, 22 мај 1911, № 19.

Scanned with ACE Scanner

ӘДӘБИЈЈАТ ДӘРСЛӘРИНДӘ АНА ОБРАЗЫНЫН ӨЈРӘДИЛМӘСИ

Худашнрин ҺҮСЕЈНОВ,
Бакыдакы 135 №-ли мәктәбин мүәллими.
Нәзакәт ӘЛИЈЕВА,
Һ. Зәрдаби адына КДПИ-нин мүәллими.

Ана мәһәббәти мүгәддәсдир, үлвидир. Бәшәр нәсли јарандығы илк күндән бу мунис гајғыја мөһтач олмуш вә олмагдадыр. Тәсадүфи дејилдир ки, бу һисс шифаһи халг јарадычылығындан тутмуш јазылы әдәбијјатымызадәк өзүнүн кениш поетик тәрәннүмүнү тапмышдыр. Сәнәткарларымыз анаја олан дәруни мәһәббәтләрини мүхтәлиф сәнәт әсәрләриндә ифадә етмишләр. Әлбәттә, јашлы нәсил бу ән'әнәни даима јени нәслә чатдырмалы, мүхтәлиф васитә вә јолларла ушаглары анаја мәһәббәт руһунда тәрбијәләндирмәлидир. Мүшаһидәләримиз көстәрир ки, бу саһәдә әдәбијјат мүәллиминин имканлары даһа кенишдир. О, тәдрис етдији фәннин спесификлијиндән ирәли кәләрәк чалышмалыдыр ки, шакирдләр ана образыны, онун бүтөв шәхсијјәтини гавраја билсинләр. Бу, ејни заманда Вәтәнә олан мәһәббәтдир, доғма торпаға олан бағлылыгдыр.

Шакирдләр истәр тә'лим просесиндә, истәрсә дә синифдәнкәнар оху заманы ајры-ајры әсәрләр дә ана образы илә гаршылашыр, онларын характерилә јахындан марагланырлар. Лакин бу, ана образынын там дәрки үчүн кифајәт дејилдир. Мүәллим имкан дахилиндә ана характеринә, ана әмәјинә, ана арзусуна һәср олунмуш әсәрләр һаггында конкрет вә ајдын шәкилдә данышмалы, шакирдләрдә дәрин ма-

һәббәт һисси ашыламалыдыр. Хүсусилә, мүасир совет әдәбијјаты нүмунәләринин тәдрисиндә мүәллимин имканлары бөјүкдүр. С. Вурғун, С. Рүстәм, Р. Рза, М. Раһим, Ә. Чәмил, Р. Никар вә башга мүасирләримизин јарадычылығындан данышаркән чалышмаг лазымдыр ки, шакирдләр чәмијјәтимиздә ананын ролуну ајдын тәсәввүр етсинләр. Билсинләр ки, бу ана јалныз ушаг бөјүтмәк үчүн доғулмајыб, о, ичтимаи һәјатда да, истеһсалатда да кишиләрлә чијин-чијинә дајаныр. О да коммунизм чәмијјәти гуручулуғунда фәал иштирак едир.

Тәчрүбә көстәрир ки, әдәбијјат дәрсләриндә ана образынын өјрәдилмәси о заман еффектлидир ки, бу иш ајры-ајры сәнәткарларын јарадычылығы фонунда апарылсын. Чүнки, бу, һәм дә имкан јарадыр ки, шакирдләр конкрет олараг һәмин сәнәткар барәдә кениш мә'лумата јијәләнсинләр. Белә сөз усталарымыз чохдур вә тәбиидир ки, бунлар ичәрисиндә Әһмәд Чәмил вә Никар Рәфибәјли өзләринә мәхсус шәкилдә ана образы јаратмышдыр. Биз бу мәгаләдә һәр ики истеʼдадлы шаирләримизин бу әбәди мөвзуја һәср етдикләри ше'рләрин идеја мәзмуну, тәрәннүм објектләри һаггында данышачағыг. Гејд едәк ки, Ә. Чәмилин әсәрләри һаггында мәктәблиләр тәдрис или боју таныш олурлар. Онун гәһрәманлары гуручулуг јолларында даима чалышыр, өз әмәлләрилә халгына, дөвләтинә хидмәтләрини әсиркәмирләр. Лакин бир чәһәти шакирдләрин нәзәринә чатдырмаг лазымдыр ки, Ә. Чәмилин јаратдығы гадын образлары әсасән, мүһарибә илләриндә јаранмыш, чәбһәдә кишиләрлә чијин-чијинә ишләмиш, ән ағыр зәһмәтдән усанмамыш, Вәтәнә өвлад бөјүтмүш, өн чәбһәдә исә әскәрләрә шәфгәтли әлләрилә һәјат, гајғы пајламышдыр.

Бөјүк Вәтән мүһарибәси башламаздан бир гәдәр әввәл шаирин мәшһур «Чан нәнә, бир нағыл де» ше'ри чапдан чыхды. Бу һәмин вахт иди ки, биринчи дүнја мүһарибәси һәлә давам едирди. Шаир ше'рдә кениш лөвһә чәкмишдир. Бу лөвһәдә узун гыш кечәсинә гарышмыш бир ана вә бир нәвәнин ширин сөһбәтини ешидирик. Ушаг човғунлу кечәдә атасынын һарада олдуғуну хәбәр алыр: «Бәс, ај нәнә, атам инди һарададыр, көрәсән?!». О, билир ки, атасы чәбһәдәдир, вурушур вә бу анда үрәјиндән хәфиф бир һисс кечир: «Инди ону сәнкәрдә бәс үшүтмүрмү, гар, күләк?». Нәзәримиздә бир ана чанланыр. Оғлуну мүһарибәјә јола салмыш, нәвәсилә галмыш

Scanned with ACE Scanner

бир ана. Дүздүр, билаваситә ананын сөзләри илә, өз чы- пынтылары илә оғлуну хатырлајан гадыны көрмүрүк. Ам- нәвәсинин һәјәчан долу суалларына ҹаваб верән ананын үм- дикин шаһиди олуруг. О, нәвәсини инандыра билир ки:

Атан јазыр: «Һәлә хошдур бу тәрәфдә һавалар,
Дејир оғлум дарыхмасын, көрүшәрик бу баһар.
Бағчаларда чичәк ачыр күләјшә нар, јасәмән,
Гарангушла бир заманда гајыдарам кәндә мән».
Һеч дарыхма, дәрдин алым, атан кәләр о заман
Сәнә чохлу нағыл дејәр әскәрликдән, давадан!..

Беләҹә гыш кечәси ана мәһәббәтиндә әријир, нәвәнин көз- ләриндә исә баһар күлүр, узун гыш кечәсиндә атасынын кәлмәси бир нағыла дөнүр.

Халгымызын Бөјүк Вәтән мүһарибәси шаирләримизин гәләмини сүнкүјә чевирди. Дөјүшчүләримизи вәтәнпәрвәрлијә чағыран ше'рләр јаранды. Бу илләрдә ән мәһсулдар јазан шаирләримиздән олан Әһмәд Ҹәмил «Нишан үзүјү», «Гач- гынлар», «Лајлај», «Гәһрәман гардашыма», «Әмраһын ана- сы» кими әсәрләрини чап етдирди. Гәһрәманлыг пафосу илә долу олан бу ше'рләрдә ана мәһәббәти мәркәзи јер тутур. «Нишан үзүјүн»дә дәһшәтли бир мәнзәрәнин шаһиди олуруг. Фашист әскәри нишанлы гызын бармағыны кәсмишдир. Әсир- сусмуш, Совет әскәрләри хәјалән накам гызы дүшүнүрләр. Инди о, һардадыр, һарда ујујуб? Әскәрләрин гәзәби бир ох кими алман әсиринә санчылыр.

«Лајлај»да кәнҹ ана өз көрпәсинә лајлај чалыр. Көрпәнин атасы ҹәбһәдәдир, ана ҹијәрпарасыны нәғмә илә јатырыр:

Лајлај дедим, кечә кечди, даһа јат!
Күнләр өтсүн, бөјү, боја-баша чат.
Сәнсән инди евимизин чырағы,
Бөјү оғлум, дәрдин алым, тез бој ат!
Лајлај күлүм, көзләриндән өпсүн ај,
Лајлај гузум, лајлај балам, а лајлај!

Анаја мәһәббәт Ә. Ҹәмилин Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндән сонра јаздығы әсәрләрдә дә өзүнүн бәдии ифадәсини тап- мышдыр. Мүәллим шаирин «Әмраһын анасы», «Өмүр кечдик- чә адам унудур кечәнләри» ше'рләри һаггында шакирдләрә мә'лумат верәлидир.

Гејд едәк ки, ана образы Никар Рәфибәјлинин јарадычы- лығындан гызыл хәтлә кечир вә шакирдләр билмәлидир ки,

Азәрбајҹан совет поезијасынын инкишафында шаирә гадын- ларымызын ролу аз дејилдир. Онларын јарадычылығы һаг- гында јери кәлдикҹә мә'лумат верилмәлидир. Белә ки, Н. Рә- фибәјлинин ајры-ајры ше'рләри орта мәктәбдә өјрәдилир. Шаирин ше'рләри мөвзу вә формаҹа мүхтәлифдир. Лакин он- ларын һамысы үчүн үмуми бир бәдии детал вар: ана сәси.

Онун ше'рләриндә ән биткин образ олан ана шаирин өз поетик шәхсијјәтидир. Бу ана бүтүн ше'рләрдә ејни һадисәлә- рин кедишиндә чыхыш етмир, мүхтәлиф шәкилдә бәдии сәһ- нәләри јекнәсәкликдән узаглашдырыр.

Н. Рәфибәјлинин јарадычылығында гадын гәлбинин тәмиз- лијинә һөрмәт мотивләри чох гүввәтли сәсләнир. Ана әзәмәти- ни һәр шејдән үстүн тутан шаир, бу мөвзуја аид үрәкләри риг- гәтә кәтирән мәзмунлу ше'рләр јарадыр, аналарын симасын- да јалныз гадынлығы дејил, һејсијјаты, шәрәфи, сүлһү мүда- фиәјә галхыр.

Бурада академик М. Арифин ашағыдакы сөзләрини ша- кирдләрин нәзәринә чатдырмаг јеринә дүшәрди: «Ана һаг- гында чох јазылмышдыр. Лакин һәр кәс бу бөјүк мәһәббәти гәлбиндә бөјүк бир еһтираса, бөјүк бир сәнәт илһамына чеви- рә билмәмишсә, о наһаг јерә бу мөвзуја әл атыр» (М. Ариф. Сечилмиш әсәрләри, Б., 1967, сәһ. 167). Ана образы шаирин поезијасынын әсас лирик гәһрәманыдыр. Н. Рәфибәјлинин тәсвир етдији аналар мүһарибәдән чыхмышлар, артыг онлар ичтимаи шәхсијјәтләрдир.

Сүлһ вә демократија уғрунда мүбаризә мөвзусунда јаз- дығы әсәрләрдә дүнјанын зәһмәткеш гадынлары олан ана- лара мүраҹиәт хүсуси јер тутур. Бурада ана образы ичтимаи шәхсијјәт олмагла јанашы, дүнјакөрүшүнә көрә мүтәрәгги идејалар ҹарчысы, дүнја ишләринә фәал мүдахилә едән бир характердир.

Шаир дүнјанын гадынларына үз тутур, онлара тез-тез мүраҹиәт едир. Бу мүраҹиәт нә кими әһәмијјәт дашы- јыр? Шакирдләрә ајдынлашдырмаг лазымдыр ки, сүлһ һәрә- катында гадынлар ичтимаи сима кими јахындан иштирак едирләр. Мәһз буна көрә дә о, бөјүк гүввәјә архаланыр, ина- ныр вә онлара өз истәк вә арзуларыны билдирир. Ишыглы дүнјанын ҹарчысы олан шаир дә өз мүраҹиәтилә бу бөјүк гүв- вәни—гадынлары сүлһүн горунмасы кими үмумхалг ишинин даһа фәал иштиракчысы олмаға чағырыр:

Сән анасан, мәним дә аналыг шәрәфим вар,
Аналарын гәлбиндә бирдир бөјүк дујғулар.

Scanned with ACE Scanner

Һарај салыб галдыраг аналары јухудан,
Дүнјада һеч бир ана мүркү дөјмәсин бу ан.
Галхсын бүтүн аналар сүлһ, сәадәт наминә!
Кәләчәк нәсилләрә көзәл һәјат наминә!

Шаирин ана образы онун шәхсијјәтилә бирләшир. Лирик гәһрәманын дилилә демәк истәдији шаирин үрәјиндән гопан хош нијјәтли арзулардыр. О, совет шаиринә хас олан бејнәлмиләлчилик һиссилә антифашист һәрәкатынын поетик һәллини вермәјә чалышыр. Бүтүн һадисәләри гәләмә алыр. Чағырыш характерли һадисәләрлә дә аналара мүрачиәт едир, көрпәләрин кәләчәји онлары һүшјарлыға сәсләјир.

Әтирли бир јај кечәсиндә бүтүн чанлылар јатмышдыр, тәкчә ананын көзләринә јуху кетмир. Ананы нараһат едән, јухусуну гачыран һансы сәбәбләрдир? Күллү, јашыл ејванда көрпәләри јатан ананын сүбһәдәк јухусуну гачыран, е'дам олуначаг јунаныстанлы гәһрәман, хәрчәнк хәстәлијинә тутулан, сағалмаз дәрдә дучар олан ананын мүнасибәтидир. Әсрин горхулу хәстәлији олан, ады илә өлүм вә фәлакәт сөзүнү хатырладан, атом горхусу верән ана кечә раһат јата биләр? Ахы, бу ана ганлы фачиәләр төрәдән мүһарибәнин шаһиди олмушдур.

Шаир һиссләри күчлү тәзадла верилән бу ше'рдән белә бир мә'на чыхыр. Аләм јухуја далыб, шаир исә јата билмир, дүнјанын вахтсыз гурбанларыны, әлачсыз өлүмләри дүшүнүр, азадлыг гурбанларыны јада салыр. Бу, шаир бәдбинлијидирми? Хејр, бу, мүһарибәләрин төрәтдији дәһшәтләрин чанлы шаһиди олан ширин инсанлар үчүн кечирдији нараһатлыгдыр. Бу әсрин горхусу олан атом нүвә силаһынын төрәдә биләчәји дәһшәтләрин нараһатлығыны кечирән бир ананын—совет шаиринин нараһатлығыдыр.

Никар Рәфибәјли бу ше'риндә аз сөзлә бөјүк мә'на ифадә етмиш, узунчулугдан гачмышдыр. Н. Рәфибәјли сөздән гәнаәтлә истифадә етмиш, мәтләби узатмамыш, фикрини ајдын ифадә етмишдир. Бу сәпкили ше'рләр милјонларла садә, сүлһсевәр инсанларын арзуларыдыр. Чүнки ше'рләр дөврүн актуал мәсәләләри илә бағлыдыр.

Мүасир дүнјакөрүшлү шаирин сәси сон илләрдә чап етдирдији «Күнәшдән кәнчлик истәдим» китабында даһа вүгарла сәсләнир. О, шаир сәсини бу күнүн хошбәхт гадынларынын сәсинә гатыр, онлары ше'рләринин гәһрәманы едир.

Шаирин арзулары бу гәһрәманларын үрәк сөзләридир. Шаир ...ок совет гадынлары адындан данышмыр, дүнјанын мүхтә...иф јерләриндә олан, аналарын нараһатлығына сәбәб олан һәјат һадисәләриндән данышыр:

Әсрләрин зүлмәтиндән
баш галдырыр Шәрг елләри,
Азадлығын бајрағыны
учалдырсан, Шәрг дилбәри.
Һагг јолунда мүбаризә
шүарыјла чыхдым јола
Әрәб гызы, бу әзминлә
сәнә мин-мин уғур ола.[1]

Никар Рәфибәјли тәкчә өз халгынын фикир вә дујғуларыны тәрәннүм етмәклә кифајәтләнмир, јери кәлдикчә капиталист, мүстәмләкә вә асылы өлкәләрлә әзилән халгларын ачыначаглы һәјатыны, онларын синфи мүбаризәсини, бу мүбаризәдә гадынларын кечдији јолу әкс етдирмишдир.

Шаир үлви бир мәһәббәтлә инсаны севир, одур ки, миллијјәтиндән асылы олмајараг бүтүн дүнјанын инсанларыны јада салыр, мәшәггәтли күзәран сүрән ушагларын һәјатыны тә'сирли, бәдии лөвһәләрлә чанландырыр.

Ач-јалавач, ана нәвазишиндән мәһрум олан кимсәсизләрә шаир үзүнү тутараг дејир:

Сизин јалын ајагларынызы,
үшүјән әлләринизи
Үрәјимин һәрарәти илә
гыздыра биләјдим.
Заманын әли илә сизә
јер үзүндәки
Бүтүн инсан балаларына
Әдәби сәадәт фәрманы
Јаздыра биләјдим.[2]

«Јер үзүнүн бүтүн не'мәтләрини» ушаглара пајламаг истәјән шаир үрәјинин һәрарәтилә «онларын үшүјән ајагла-

[1] Н. Рәфибәјли. «Күнәшдән кәнчлик истәдим», Бакы, «Кәнчлик», 1974, сәһ. 95.

[2] Јенә орада, сәһ. 33.

Scanned with ACE Scanner

рыны» гыздырмаг истәјир. Кимлијиндән асылы олмајараг ј… үзүнүн бүтүн көрпәләринә һәссас бир ана гајғыкешлији и… мүрачиәт едир. Ше'рдә мүәллифин инсанпәрвәрлији, һума… низми өз поетик һәллини тапыр, һисс едирсән ки, о, мүаси… инсанын талеји үчүн нараһатлыг кечирир, һәмишә сәадәти… күнәши тәрәннүм едир.

Зүлмүн дар мәнкәнәсиндә боғулан, капитализм әсарәти… дә һејсијјаты ајаглар алтына атылан «кимсәсизләр»ин талеј… шаир гәлбини ағрыдыр вә үзүнү онлара тутараг јазыр:

Балача балалар,
инсанларын балалары.
Јер үзүнүн бүтүн не'мәтләрини
сизә пајлаја биләјдим...
Һаваны, сују, күнәши
Сизә верә биләјдим.

Мүәллифин мәһарәти ондадыр ки, харичи аләмдә баш… верән дәһшәтли һадисәләрин маһијјәтиндәки ше'ријјәти тут… муш, тохундуғу садә мөвзуну бачарыгла мә'наландырмыш, бу ше'рләри ана үрәјинин һәрарәтли нәфәсиндән кечирмиш… дир. Шаир бир ана кими ушаға бөјүк, үлви бир мәһәббәт бәсләјир. Ше'рләриндә тәсвир олунан ушаглара гаршы онда чох һәссас бир ана истиганлығы дујулур.

Бә'зән дүнјанын нәбзинә гулаг асыр, Хиросимада атом сынағы нәтичәсиндә гырылан көрпәләри, Корејада бомба… лар алтында мәһв олан ушагларын, ајағы јалын, гарны ач јетимләрин наләси онун ана үрәјини дәһшәтә кәтирир, бу һа… јәчанлары ше'рин мисраларына дөндәрмәклә өз һәјәчанла… рыны ифадә етмиш олур.

Ше'рләрдә мүәллифин мәгсәди ајдын олур, һәјат һадисәлә… ринә мүнасибәти вә фикирләр силсиләси јенидир.

Јухарыда дедикләримиздән ајдын олур ки, әдәбијјатын тәдриси заманы шакирдләрә ана образынын өјрәдилмәси зәруридир. Бу, имкан верир ки, кәнч нәсил әдәбијјатын әзә… ли мөвзусу олан ана мәһәббәти руһунда тәрбијәләнсинләр. Ахы, анаја мәһәббәт Вәтәнә мәһәббәтдир, чәмијјәтә мәһәб… бәтдир.

Тәсадүфи дејилдир ки, 1975-чи ил Бејнәлхалг Гадын или кими е'лан олунуб. Мәһз шакирдләрә бу һагда мә'лумат вермәк, онларын диггәтини ана образына јөнәлтмәк әдәбиј… јат мүәллиминин үмдә вәзифәси олмалыдыр.

Н. ХӘЗРИНИН ЈАРАДЫЧЫЛЫҒЫНЫН ТӘДРИСИНДӘ ӘМӘК ТӘРБИЈӘСИНИН АШЫЛАНМАСЫ

Рүстәм ӘЗИЗОВ,
С. М. Киров адына АДУ-нун диссертанты.

Шакирдләрин һәртәрәфли инкишаф етмәсиндә әмәјин ро… лу бөјүкдүр. Коммунизмин кәнч гуручусунун мә'нәви-сијаси кејфијјәтләри дә мәһз әмәјә коммунист мүнасибәтилә, доғма Вәтән вә халг үчүн, игтисадијјатымызын чошғун инкишафы наминә мисилсиз әмәк рәшадәти әлдә етмәклә формалашыр.

Сов.ИКП XXIV гурултајында Л. И. Брежнев јолдаш демишдир: «Совет адамларында әмәјә јени мүнасибәт — коммунист мүнасибәти тәрбијә етмәк партијанын апардығы идеоложи ишдә илк јерләрдән бирини тутур».

Тәсадүфи дејилдир ки, бу мүһүм мәсәлә һәмишә шаир вә јазычыларымызын диггәт мәркәзиндә дајанмыш, онлар бу һагда мараглы әсәрләр јазмышлар. Она көрә дә әдәбијјат мүәллимләри дә тәдрис просесиндә, синифдәнкәнар мәшғәләләрдә шакирдләрин әмәк тәрбијәсинә хүсуси әһәмијјәт вермәлидир.

ССРИ Дөвләт мүкафаты лауреаты Нәби Хәзринин јарадычылығы кениш тәгдир олунур, орта мәктәбдә «Поладәриәнләр» (IV синиф) вә «Күнәшин бачысы» (VII синиф) әсәрләри өјрәнилир. Н. Хәзринин јарадычылығына верилән дәрс саатынын мигдары аздыр. Әлбәттә, социалист әмәјинин кениш тәрәннүмүнү поетик сәвијјәјә галдыран шаирин јарадычылығынын тәдрисиндә мүәллимдән дә чох шеј асылыдыр. Белә ки, о, програмдан әлавә, факултатив курс мәшғәләләриндә Н. Хәзринин әмәјә һәср олунмуш әсәрләриндән әтрафлы данышмалы, шакирдләрин мә'луматыны зәнкинләшдирмәлидир.

5. Сифариш 2071.

Биз дә бу мәгаләдә дәрсләриндә мүшаһидәләр апармыш, бә'зи әдәбијјат мүәллимләринин тәчрүбәсини үмумиләшдирмиш вә өзүмүзүн мүлаһизәләримизи вермәјә чалышмышыг.

Мүәллим VII синифдә Н. Хәзринин јарадычылығындан данышаркән шакирдләрин диггәтини үмумијјәтлә, сәнәткарын дөврүнә, әһатәсиндә јашадығы әмәк инсанларына мүнасибәтинә јөнәлтмәли вә гејд етмәлидир ки, заманәмиздән, онун инкишаф тәләбләриндән асылы олараг шаирин гаршысында дуран әсас проблемләрдән бири әмәк гәһрәманларынын бәдии образыны јаратмаг, охучуларда әмәјә, Вәтәни мүдафиәјә һазыр олмаг идејасы тәблиғ етмәкдән ибарәтдир.

Н. Хәзри јарадычылығында онун поемалары әдәбијјатымыза јени һисс вә дујғулар, мотивләр, орижинал әмәк гәһрәманлары кәтирмишдир. Бу әсәрләрдә һәјатымызын јүксәлишинин вә романткиасы, әмәјин тәрәннүмү, адамларымызын коммунизм гуручулуғу уғрундакы мүбаризәси парлаг поетик лөвһәләр, образлар, чанлы вә биткин инсан характерләри васитәсилә әксини тапмышдыр. Шаир тәсвир етдији әмәк адамларына бөјүк мәһәббәтлә бағлыдыр. Она көрә дә шаир онларын арзу вә әмәлләрини јашатмаг, әбәдиләшдирмәк үчүн бәдии сөзүн гүдрәтиндән мәһарәтлә истифадә етмәји бачарыр. Шаири дүшүндүрән вә ону марагландыран мөвзулар мүасирләримизин диггәтини чәлб едән мәсәләләрдир. Н. Хәзринин поемаларында әмәк тәрбијәси мәсәләләри әдәби марага сәбәб олур.

Шаирин јарадычылығы һаггында јухарыдакы конкрет мә'луматдан сонра шакирдләрин фикрини «Сумгајыт сәһифәләри» поемасына јөнәлтмәк мәгсәдәујғундур. Чүнки шакирдләрә бирдән-бирә «Күнәшин бачысы» поемасындан данышмаг сәмәрәли нәтичә вермир. Једдинчиләр сонракы дәрсләрдә даһа кениш өјрәнәчәкләри поеманын мөвзусуну, идеја мәзмунуну лазымынча гавраја билмирләр. Һалбуки «Сумгајыт сәһифәләри»нин јаранмасы вә мүвәффәгијјәти шаири руһландырмыш, дөврүнүн гәһрәманы — Севил Газыјева һаггында «Күнәшин бачысы» поемасыны јаратмышдыр.

Шаир инкишафымызын маһијјәтини, әмәјин романтикасыны конкрет һадисә вә образлар васитәсилә ифадә етмәјә чалышыр. «Сумгајыт сәһифәләри» поемасы белә бир поетик чәһдин мүвәффәгијјәтли нәтичәсидир. Әсәр 1950-1960-чы илләрдә јазылмышдыр, сөзүн әсил мә'насында поезијамызын фәһлә әмәји мөвзусунда гәләмә алынмыш ән дәјәрли әсәрләриндән-

дир. Н. Хәзри бу поемасы илә охучулары гајнар вә чошғун кәнчлијин романтикасы илә долу Сумгајытла таныш етмәк, гурмаг, јашатмаг наминә јашамаг, халглар достлуғу, гардашлығы, һабелә вәтәнпәрвәрлик һиссләри тәрбијә едир, онларда Вәтәнимизин бир парчасы олан бу торпағын әмәксевәр өвладларында нәчиб дујғулар ојадыр, өлмәз идејалар ашылајыр.

Бә'зән Сумгајыты Хәзәр саһилиндә Комсомолск да адландырыблар. Әлбәттә, бу да тәсадүфи дејилдир. Ахы, Сумгајыт гуруб-јаратмаг ешгилә јанан мүбариз совет кәнчлијинин гадир әмәјинин мәһсулудур. Шәһәрдә јашајанларын орта јаш сәвијјәси 28-дән јухары дејилдир. Сумгајыт һәм дә бејнәлмиләл шәһәрдир. Бурада 48 милләтин нүмајәндәси јашајыб-јарадыр. Шәһәрин нечә-нечә адлы-санлы адамлары өз сәадәтләрини мәһз бурада, боз чөлүн гојнунда јени һәјат гурмагда тапмыш, әмәк онларын гаршысында кениш үфүгләр ачмышдыр.

Сумгајыт күндән-күнә инкишаф едир. Ајлар, илләр онун талејинә әламәтдар һадисәләр вә фактларла дахил олур.

Н. Хәзри өз поемасында Сумгајытын гүввәт вә гүдрәтини чох көзәл тәрәннүм едир:

Сумгајыт чавандыр, чавандан чаван,
Арзусу, талеји нура бојанмыш.
Сумгајыт охујур көјләрә мејдан
Ајағы торпагда мөһкәм дајанмыш.

Бу, Антеј һаггындакы мә'лум әфсанәни јада салыр. Шаир поеманын әввәлиндә илләрлә сорағында кәздији баһар гохулу бир китабы вәрәгләјир. Бу китабын «сәһифәси мави үфүгләр» кими кениш, јазан гәләми заводларын уча гүлләси, мүрәккәб исә көј Хәзәрдир».

Кичик прологдан сонра Н. Хәзри тәсвир едир ки, шаир кими е'тибарлы, ше'р кими үрәк чошдуран кәнчлик шәһәринин ады чохдан дүнја шөһрәти тапмыш гочаман шәһәрләрин сырасында чәкилир. Поемада өтән күнләр, ушаглыг илләри, чаван бәннанын күндәлији, күнәшлә биркә ојаныб, ишә кедән фәһләнин заводда нечә-нечә күнәшлә гаршылашдығы, күнәшин инсана јол јолдашы олмасы кими һәјат лөвһәләри чох чанлы вә тәбии верилмишдир. Шаир Сумгајытын—«бу кәнч баһадырын» инкишафыны, сүр'әтини дујур, буну елин бирлијиндә көрүр вә дејир:

О кәлир голунда елин биләји,
О кәлир вүгарлы, шөһрәтли, адлы.

Scanned with ACE Scanner

Мартен собалары онун үрәји —
Поладтәк синәси одлу, аловлу.

Поемада хатырланан өтән күнләр шаирин өз ушаглыг... ләри илә һәмаһәнк вә бағлы верилдији үчүн марагла охун... вә гәлбләрә јол тапыр:

Сумгајыт нә гәдәр көјә учалса,
О мәним өз өмрүм, өз һәјатымдыр.
Әјәр Азәрбајчан бир үмман олса,
Онун бир далғасы Сумгајытымдыр.

Бу мисраларда өз доғма Вәтәнини севән, она гәлбән бағ... лы олан вәтәндаш бир шаирин үрәк чырпынтылары ешидилир... кәнч нәсли Сумгајытын бу күнү, сабаһы илә гаршылашдырыр...

Әсәрдә диггәти чәлб едән әсас проблем мәсәләләрдән бири дә кәнчлик вә онун әмәјинин мәһәббәтлә тәрәннүм едилмәсидир. Н. Хәзри поеманы «Сумгајыт сәһифәләри» адландырмышдыр.

Бу о демәкдир ки, шаир бу кәнчлик шәһәринин епопејасыны јаратмаг фикриндән узагдыр, һәм дә бунун чәтин вә мәс'улијјәтли иш олдуғуну бир шаир кими һисс едир. О Сумгајытын, сумгајытлыларын һәјатындан сәһифәләр вермәк нијјәти илә бу шәһәрә үз тутур.

Совет адамынын јүксәк әхлаги кејфијјәтләринин ачылмасында, бәдии тәсвириндә әдәбијјатымыз инкишафымызла бағлы олараг арамсыз дәјишмәк, јениләшмәк јолундадыр. «Сумгајыт сәһифәләри» һәмин тәчрүбәјә лајигли бир әлавә адландырыла биләр. Бу поемада шаир өзү әсәрин иштиракчысына чеврилир. Образларла мүәллиф арасында олан һүдудлар бир... нөв позулур, сәнаје шәһәринин тәсвири романтик бир вүс'әт алыр. Дүшүнчәләрин бирлијиндән доған, әмәлләрин вәһдәтиндән јаранан јениликләр сәһифәләнир. Буна көрә дә ади бир пешә адамынын ашағыдакы сөзләри һәјат һәгигәтини, мүасирләримизин дүшүнчәсини ифадә етмәкдән әлавә, чидди естетик мә'на кәсб едир:

Ән бөјүк инсандыр, тәр төкән инсан!
Тәр төкүб инсана ев тикән инсан!...

Көрүндүјү кими, бурада инсанын әмәклә екиз доғулдуғуну шаир бир даһа јада салыр, әмәк тәрбијәсини ән мүһүм күндәлик һәјат мәсәләләриндән бири кими гејд едир, кәнч нәслин

формалашмасында бөјүк рол ојнадығыны көстәрир. Кәнч бәнанын сөзләрилә коммунизм гуручулуғунун әхлаг кодексиндә ифадә едилмиш мә'лум фактлар арасындакы ујғунлуг мүасирләримизин дүшүнчәсиндән, инкишафымыза бағлылығындан доғур. «Сумгајыт сәһифәләри» Н. Хәзринин јарадычылығынын јени сәһифәсинә чеврилди. Бу поема шаирин һәјата нүфуз етмәси бахымындан ирәлијә доғру бир аддым сајылмалыдыр. Шаир тәсвир етдији мөвзуну дөврүн, заманын, һабелә әдәбијјатымызын мүасир тәләбләри сәвијјәсиндә ишләјә билмишдир.

Мүәллим шакирдләрин нәзәринә чатдырмалыдыр ки, «Күнәшин бачысы» вә «Ики Хәзәр» поемалары 1968-чи илдә Үмумиттифаг Ленин комсомолу мүкафатына лајиг көрүлмүшдүр. Шаирин «Күнәшин бачысы» поемасы әмәк мөвзусунда јазылмыш сон дөвр поезијамызда јени әдәби һадисә кими гијмәтләндирилмәлидир.

Механизатор-памбыгчы Севил Газыјеванын һәјаты, онун парлаг әмәк фәалијјәти, торпаға, инсанлара бағлылығы, кәндимизин инкишафындакы вәтәндашлыг ролу, бир инсан кими кечирдији һиссләр истәр-истәмәз охучуну даһа чох дүшүндүрүр. Мүәллиф Севил Газыјеванын ишини, әмәјини елә тәбии тәсвир едир ки, о, охучунун көзләри гаршысында вахтындан габаг доғулмуш гәһрәмана бәнзәјир.

Севил Газыјева коммунизм гуручулуғу тәләби әсасында инкишаф едиб күнүн вә әдәбијјатын гәһрәманына чеврилмишди. Л. И. Брежнев јолдаш кечән бешилликдә ичтимаи һәјатын әдәбијјат вә инчәсәнәт әсәрләриндә ин'икасыны белә тәһлил етмишдир: «Бу әсәрләр бир даһа тәсдиг едир ки, сәнәткар совет халгынын бүтүн чохчәһәтли һәјаты илә нә гәдәр сых бағлы олса, јарадычылыг наилијјәтләринә вә мүвәффәгијјәтләринә кедән јол бир о гәдәр доғру олар».

Поезијамызда әмәк мөвзусунун тәрәннүмү бөјүк поетик бир салнамәни хатырладыр. Н. Хәзри бу бөјүк әдәби чешмәјә баш вурдугдан сонра белә бир нәтичәјә кәлир:

Нә гәдәр хош кәлди ил далынча ил,
Әмәк өмрүмүзүн мә'насы олду.
Зүлмәтли чадрадан сыјрылан Севил
Мин белә Севилин анасы олду.

Бурада әмәјә коммунист мүнасибәти, нәчиб һиссләр тәрәннүм едилмишдир. Тәбиидир ки, бу һисс адамы гәлбән әмә-

Scanned with ACE Scanner

ушаглары ана Вәтән наминә јени гәһрәманлыға
јә бағлајыр, ишә шүурлу мүнасибәт ојатмаға чағырыр,
көстәрмәјә сәсләјир,

Мүәллим поема һаггында данышаркән бир мәсәләјә диггәти јөнәлтмәлидир. Бу да классик вә мүасир поезијада гадын әмәјинин тәрәннүмүдүр. Имкандан истифадә едәрәк мүәллим шакирдләрин нәзәринә чатдырмалыдыр ки, классик поезијамызда гадын һәјаты илә бағлы олан мөвзуларда дәрин бир кәдәр дујулур. Инсан шәхсијјәти тәсдиг јох, инкар едилән дөврләрдә гадына мүнасибәтдәки ејбәчәрликләр, фанатизм вә наданлыг бөјүк һуманистләрин гәлбини әзмиш, онларын нараһатлығына сәбәб олмушдур. Сосиализм реализми әдәбијјатында исә мәсәлә башгадыр. Гадын чәмијјәтдә әсил вәтәндаш кими дәрк олунду. Онун әмәји инкишафымызын әсас компонентләриндән биринә чеврилди. Совет әдәбијјатынын тәшәккүлү дөврүндә бу мөвзуа мүрачиәтдә бир фәаллыг вар иди. Бу заман гадын әмәјинин тәрәннүмү хүсуси ичтимаи вә естетик мә'на кәсб едирди. Сәнәткарларымыз санки тарихи кечмишин, онун зиддијјәтләрини, гадына олан мүнасибәтләри хатырламадан кечинә билмирдиләр.

Мүасир әдәбијјатымызда гадын әмәјинин тәсвириндә мәсәлә башгалашыр. Инди бу күнүн гадын гәһрәманынын өз сәләфләри илә бағлылығына хүсуси ишарә етмәк һаллары азалыр. «Күнәшин бачысы» поемасында исә мүәллиф ән'әнәјә бир көв там сәдагәт көстәрир. Лакин онун тәсвир етдији мөвзунун мәркәзиндә дајанан гәһрәманын дүнәнлә әлагәси инкарла јох, тәсдиглә шәртләнир. Нәтичәдә Севил бәстиләрин гызы, манјаларын ардычылы кими тәгдим олунур. Севил охучунун нәзәриндә әсил әмәк гәһрәманы кими чанланыр.

Әдәбијјатымызын әсас ин'икас, објекти олан фәһлә һәјаты, фәһлә мөвзусу тәсвириндә һәр сәнәткарын өзүнәмәхсус үслублуғу вә орижиналлығы вар. Бу, мөвзунун чохчәһәтлилији илә сәнәткар шәхсијјәтинин фәрдилији арасындакы әлагәнин ифадәси кими сәсләнир.

Н. Хәзринин гәһрәманлары һамынын таныдығы, ичтимаи һәјатымызда фәал чалышан, коммунизмин мадди-техники базасынын јарадылмасында јахындан иштирак едән совет адамларыдыр. Онлар кәләчәјә үмидлә бахыр, чәтинликләрә синә кәрир, сәадәтләри уғрунда, халгымызын мәнафеи наминә мүбаризә едирләр.

ӘДӘБИЈЈАТ ДӘРСЛӘРИ ВӘ МУСИГИ

Бајрам АБДУЛЛАЈЕВ,
Гах рајону, Марсан кәнд орта мәктәбинин мүәллими.

Мусиги инсанда һәссаслыг тәрбијә едир, онун анлама вә гаврама габилијјәтини артырыр. Ч. Дарвин өз әгли габилијјәтинин зәифләдијини мәһз мусиги илә мәшғул олмадығы дөврә тәсадүф етдијини мүшаһидә етмишди. В. И. Ленин мусигини севәр, арабир Һејненин ше'рләринә бәстәләнмиш маһнылары охујарды.

Һазырда мусиги һәјатымызын зәрури мә'нәви гидасына чеврилмишдир. Әкәр битки вә һејванлар аләми мусиги алтында даһа сүр'әтлә инкишаф едирсә, шүбһәсиз, о, инсана даһа әһәмијјәтли тә'сир көстәрир.

Инчәсәнәтин ән кениш јајылмыш нөвләриндән бири олан мусиги I-VI синифләрдә тәдрис едилсә дә, бу саһәдә методик вәсаит, дәрслик вә ихтисаслы кадрларын азлығы бу фәннин тәдриси һаггында јүксәк фикир сөјләмәјә имкан вермир. Лакин орта мәктәби гуртаран һәр бир шәхс инчәсәнәтин дикәр нөвләри илә бирликдә, мусиги һаггында мүәјјән билик вә тәсәвүрләрә малик олмалыдыр. Бунсуз о, һәртәрәфли јетишмиш инсан һесаб олуна билмәз. Буну нәзәрә алараг, мән әдәбијјат дәрсләриндә шакирдләрә мусиги илә әдәбијјатын бағлылығыны, һәм дә гырылмаз телләрлә бағлылығыны изаһ едирәм. Фикрими сүбут етмәк үчүн көркәмли јазычы вә шаирләримизин мусиги илә бағлылығына аид мисаллар кәтирирәм. Бөјүк демократ јазычы Ч. Мәммәдгулузадә каманча, С. Вурғун саз вә скрипка, Ч. Чаббарлы пиано чалмағы бачарырды.

Scanned with ACE Scanner

VI синифдә Ә. Һагвердијевин «Гоча тарзән» һекајәсини тәдрис едәркән вахты илә јазычынын кларнетдә мәһарәтлә чалдығыны, һәм дә 1908-чи илдә Ү. Һачыбәјовун «Лејли вә Мәчнун» операсынын илк дрижору олдуғуну изаһ етдим. Шакирдләр «Гоча тарзән» һекајәсинин мәзмуну илә таныш олдугдан сонра икинчи дәрс онлара Азәрбајчан муғамлары һаггында, тар һаггында мә'лумат вердим. Һекајәдә тәсвир едилән «Раст» муғамындан «Шикәстәји-фарс» һиссәсини дәрсин сонуна јахын тарда өзүм чалдым. Илк тәчрүби дәрс олараг нәт... бәти дәрсдә мүвәффәгијјәт газандығымы һисс етдим.

VIII синифдә әдәбијјат дәрсләриндә шакирдләрин мусиги һаггында тәсәввүрләрини кенишләндирмәк вә онларда инчәсәнәтин бу нөвүнә мәһәббәти артырмаг үчүн мүәллимин кениш имканлары вардыр. Шакирдләрә шифаһи халг әдәбијјатынын ән кениш јајылмыш нөвү олан ашыг ше'ри һаггында мә'лумат верәркән, ашыг мусигиси һаггында данышырам. Бу дәрсдә Дәдә-Горгудун әманәти олан саз һаггында сөһбәт ачырам. Ашыг халгымызын ағыр күнләриндә она руһ вә тәсәлли верән, шад күнүндә исә ону севиндирән ел ағсаггалыдыр. Ашыг Чүнун—Короғлунун, ашыг Әһмәд—Гачаг Нәбинин мә'нәви дајағы олмушдур.

Н. Кәнчәви «Хосров вә Ширин» вә «Искәндәрнамә» поемаларында инчәсәнәтин мүхтәлиф нөвләри — рәссамлыг, ме'марлыг, һејкәлтәрашлыг, о чүмләдән мусиги һаггында јүксәк фикир сөјләмишдир. Шаир кими Искәндәр, Хосров вә Ширин дә мусигини дәриндән дујан, ондан зөвг алмағы бачаран адамлардыр.

Никиса охујур, Барбәд чалырды,
Зөһрә бу сәсләрдән илһам алырды.

«Хосров вә Ширин» поемасында гәдим мусиги аләтләринин муғам, онларын һиссә вә кушәләринин адларынын чәкилмәси дә буну сүбут едир:

Никиса нечә ки, демишди Ширин,
Бир гәзәл охуду «Раст» үстә һәзин.

Фүзулинин поемалары һаггында мә'лумат верәркән онун «Һәфти-чам» әсәринин мөвзусу вә идејасы илә шакирдләри таныш едирәм. Бурада јени мусиги аләтиндән бәһс олунур. Поемадан бәлли олур ки, Фүзули мусигидән бөјүк зөвг алан вә ону тәблиғ едән сәнәткардыр. Онун гәзәлләри 400 илдир ки, муғамларда охунур. Бәстәкарларымыз онун гәзәлләринә мусиги бәстәләјирләр. Шаирин «Мәни чандан усандырды» гәзәлини тәдрис едәркән Ч. Чаһанкировун «Фүзули» кантатасыны сәсләндирирәм. Мусиги илә сәсләнән ше'р шакирдләрә даһа дәрин тә'сир едир.

XIX әср Азәрбајчан мусигиси вә инчәсәнәти тәдрис едиләркән, о дөврүн көркәмли ханәндәләриндән Ала Балас оғлу, Һачы Һүсү, Ч. Гарјағды, һәм ханәндә, һәм дә маһир тар чалан Садыгчан һаггында мә'лумат верир, мусиги һаггында јазылмыш илк әсәрләрлә шакирдләри таныш едирәм.

Шакирдләрдә классик мусигијә һәвәс ојадылмасында IX синифдә тәдрис едилән С. Ә. Ширванинин «Куш гыл»... мүхәммәсинин бөјүк әһәмијјәти вар. Бу мүхәммәсдә Фүзулинин «Һәфти-чам» әсәриндә олдуғу кими, гәдим мусиги аләтләри һаггында мә'лумат верилир, онларын хүсусијјәтләри илә шакирдләр таныш олурлар. Шаир һәмин мүхәммәсдә мусигидән бөјүк һејранлыгла бәһс едир. Әсил инсан олан шәхс мусигини бөјүк һејранлыгла бәһс едир. Әсил инсан олан шәхс мусигини баша дүшмәли, ондан зөвг алмалыдыр. Мусиги јалныз «Нөвибаша дүшмәли, ондан зөвг алмалыдыр. Мусиги јалныз «Нөвичәмадата» тә'сир етмәз.

Ч. Мәммәдгулузадәнин јарадычылығындан бәһс едәркән мусигидән сөз ачмамаг олмаз. Әдибин һәјат јолдашы Һәмидә ханым «Мирзә Чәлил һаггында хатирәләрим» әсәриндә онун каманчада мәһарәтлә чалдығыны гејд едир. Әсәрдә Ч. Мәммәдгулузадәнин һәјатынын сон күнләри беләтәсвир едилир: «... Отуруб каманча чалмаға башлады. О, елә көзәл вә јанғылы чалырды ки, мән гејри-ихтијари олараг иши бурахыб она гулаг асырдым. Каманчанын наләсини ешитдикчә ихтијарсыз олараг ағлајырдым. Бу онун сон дәфә каман чалмасы иди». (Һәмидә ханым, «Мирзә Чәлил һаггында хатирәләрим», сәһ. 189).

Мусигијә вурғунлуғундандыр ки, јазычы «Каманча» пјесиндә мусигини нәинки естетик зөвг мәнбәји һесаб едир, о көстәрир ки, мусиги Азәрбајчан вә ермәни халгынын достлуғуну мөһкәмләдән бөјүк тә'сир күчүнә маликдир. Ч. Чаббарлы «Севил» пјесини сәһнәјә тамашаја гојаркән, орадакы ше'рләрә мусигини дә өзү бәстәләмишдир. Бу фактлар бир даһа сүбут едир ки, әдәбијјат мусиги илә инчәсәнәтин дикәр саһәләринә нисбәтән даһа јахындыр.

Н. К. КРУПСКАЈА УШАГ МҮТАЛИӘСИ ВӘ ӘДӘБИЈЈАТ ҺАГГЫНДА

Заһид ХӘЛИЛ,
филолокија елмләри намизәди.

«Ушағын мүталиәси мәсәләси вачиб мәсәләләрдән бири-дир. Мүталиә ушағын һәјатында бөјүк рол ојнајыр. Јашлы адамын һәјатында ојнадығындан даһа бөјүк рол ојнајыр. Ушаглыгда охунан бир китаб, бүтүн өмүр боју һафизәдә галыр вә ушағын сонракы инкишафына тә'сир көстәрир».[1]

Бу сөзләр Н. К. Крупскајанын ушаг китабханасы ишчиләринин 1933-чү илдә кечирилән Үмумрусија мүшавирәсиндәки чыхышындан көтүрүлмүшдүр. Һәм бу чыхышында, һәм дә дикәр педагожи әсәрләриндә Надежда Константиновна ушаг мүталиәсинә хүсуси әһәмијјәт верир, мүәллимләрин, пионер тәшкилатларынын, јазычыларын гаршысында бөјүк вәзифәләр гојурду. Бу мәгаләләрдә бир чәһәт хүсусилә өзүнү көстәрир. Ушаглар һансы әсәрләри охусунлар? Бу мәсәлә үмумијјәтлә әдәбијјатшүнаслары, педагог вә психологлары һәмишә дүшүндүрән мәсәләдир вә Н. К. Крупскаја бу суала чох ајдын чаваб верирди: «Ән вачиб чәһәт ушаг китабынын мәзмуну мәсәләсидир. Мәзмун мә'налы олмалыдыр».[2] Бөјүк педагогун ушаг мүталиәси һаггындакы фикирләри онун бәдии әдәбијјата мәһәббәтиндән ирәли кәлирди. Н. К. Крупскаја бәдии әдәбијјатын хүсусијјәтләрини бир әдәбијјатшүнас кими гијмәтләндирмәји бачарырды.

---

[1] Н. К. Крупскаја. «Сечилмиш педагожи әсәрләри», II һиссә, «Маариф» нәшријјаты, 1969, сәһ. 86.

[2] Јенә орада, сәһ. 57.

Н. К. Крупскајаны јахындан танıјан, онун бәдии әдәбијјат саһәсиндәки биликләринә јүксәк гијмәт верән Н. П. Лепешински 1939-чу илдә «Советскоје искусство» гәзетиндә јазырды: «Әлбәттә, Надежда Константиновна әдәбијјата даһа чох мејл көстәрирди вә бу саһәдә онун зөвгү Владимир Иличин зөвгүнә ујғун иди».

Н. К. Крупскајанын бәдии әсәрләрә марағы лап ушаглыг вахтларындан башламышдыр. Надежданын атасы әдәбијјаты севән бир зијалы иди. О, 7—8 јашлы Надежданы Некрасовун ше'рләри илә таныш етмишди. Н. К. Крупскаја сонралар бу бөјүк шаирин әсәрләрини һәвәслә охујуб өјрәнмишди. «О, Некрасовун ше'рләрини әзбәрдән биләрди, һәмишә дејәрди ки, некрасовсајағы јазылмыш ше'рләр онун үчүн јахын вә доғмадыр». Бу сәтирләр Крупскајаны јахындан танıјан В. С. Дридзонун хатирәләриндән көтүрүлмүшдүр. Дридзо көстәрир ки, Надежда Константиновна ше'ри гираәтлә охумағы вә ондан ләззәт алмағы бачарырды. Онун јүксәк бәдии зөвгү вар иди. Кәнчлијиндә Пушкинин, Лермонтовун ше'рләрини, Туркеневин вә Гончаровун романларыны севә-севә охујарды.

Кәнч Крупскајанын шәхси һәјатында вә ичтимаи-сијаси фәалијјәтиндә Л. Толстојун бөјүк ролу олмушдур. О, һәлә 15—16 јашларында өлмәз әдибин јарадычылығы һаггында мүәјјән тәсәввүрә малик иди. Н. Крупскаја јазыр ки, Толстоја дәрин миннәтдарам, о, мәнә һәјатын көзләринә чәсарәтлә бахмағы өјрәтди.

Надежда Константиновнанын ичтимаи фәалијјәти әдәбијјатла һәмишә бағлы олмушдур. Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабы гәләбә чалдыгдан сонра Ленинин мәсләһәти илә о, Халг Маариф Комиссарлығында ишләмәјә башлады. Крупскаја мәктәбдәнкәнар тәрбијә шө'бәсинә башчылыг едирди. 1920-чи илдән сонра исә Баш Сијаси Маариф Комитәсинә сәдр тә'јин олунду. Онун бәдии әдәбијјатла даһа сых әлагәси бу дөврдән башланыр.

Крупскаја классикләрә дәрин һөрмәт бәсләјирди. Классик ирсә лагејд мүнасибәт бәсләјәнләри о, кәскин тәнгид едирди. Крупскаја көстәрирди ки, классикләрин әсәрләрини кениш нәшр етмәк вә јајмаг лазымдыр. Бу мүһүм вәзифәнин һәјата кечирилмәсиндә о, өзү дә јорулмаг билмәдән чалышыр, нәшријјатларла, јарадычы тәшкилатларла сых әлагә сахлајырды. Һәлә 1917-чи илин нојабрында В. И. Ленинлә нәширләрин көрүшүндә Крупскаја да иштирак етмишди вә классикләрин

Scanned with ACE Scanner

әсәрләрини нәшр етмәк һаггында тәклифләрини вермишди. Бу керүшдән ики ил сонра Дөвләт Нәшријјаты јарадылды вә мә'лум олдуғу кими, бу нәшријјат классикләрин хејли китабыны чап етди. Классик ирсә мәһәббәтини Крупскаја өмрүнүн сонуна гәдәр горујуб сахламышды. Онун һаггындакы хатирәләр бу факты бир даһа тәсдиг едир.

Крупскаја Максим Горкинин јарадычылығына хүсуси гијмәт верирди. О, «Ленин вә Горки» адлы мәгаләсиндә даһи рәһбәрлә пролетар әдибинин достлуғундан әтрафлы данышыр, мараглы фактлар сөјләјир. Јазычынын вәфатындан сонра јаздығы «А. М. Горки» мәгаләсиндә пролетар әдибинин бәдии ирсинин мүһүм чәһәтләриндән данышыр. «Горки илә даһа чох мәсләһәтләшмәли» мәгаләсиндә исә јазычынын әдәби гејдләриндә онун шаир вә насирләр гаршысында гојдуғу мүһүм тәләбләрдән сөһбәт кедир.

Крупскаја бәдии әсәрләри дүзкүн гијмәтләндирмәји бачарырды. О, јазырды ки, әдәбијјат чанлы, аловлу нитг кими мүбаризә силаһыдыр. О, бәдии әдәбијатын мәктәбдә тәдрисинә чидди әһәмијјәт верәрәк јазырды ки, кәрәк шакирд сөз сәнәтинин инсанын дүшүнчәсинә, әхлагына, дүнјакөрүшүнә мүсбәт тә'сир көстәрдијини дәрк етсин. Көзәл педагог, јазычылыг сәнәтини јүксәк гијмәтләндирир вә јери кәлдикчә шакирдләрә бу сәнәтин сирләриндән данышмағы мәсләһәт көрүрдү. Крупскаја гејд едирди ки, јазычылыг сәнәти—хүсуси сәнәтдир. О, һәјаты мүшаһидә етмәји, јазычы олмајанларын көрмәдији мин чүр шеји көрмәји өјрәдир. Надежда Константиновна Флоберин кәнч јазычы достуна мәктубуну тез-тез мисал кәтирмәји севәрди. Бу мәктубда бөјүк реалист Флобер кәнч јазычы достуна һәјаты мүшаһидә етмәји өјрәдир. Флобер дејир ки, кәрәк предметә о гәдәр бахасан, һеч кәсин көрмәдијини вә һеч кәсин тәсвир етмәдијини көрәсән. Јазычынын бу фикриндән нәтичә чыхаран Крупскаја дејирди: бөјүк јазычылар «көрмәји» бачарырлар вә гејд едирди ки, мәктәбдә јарадычылыг просеси аз тәдрис олунур. Бәдии образ нечә јараныр, типләр, характерләр нечә мүшаһидә олунур, үмумиләшдирилир—бүтүн бунлар һаггында шакирдләрә мә'лумат вермәк лазымдыр. Әдәбијјат дәрсләри мәктәблиләрә бәдии јарадычылығын техникасына даир мә'лумат вермәлидир.

Н. Крупскаја образларын зәнкин характерли, реал чизкиләрлә тәсвир олунмасыны јазычылардан тәләб едирди. Әдә-

бијјатын халгла бағлы олмасына чалышыр вә көстәрирди ки, халгилик бәдии әсәрин чаныдыр. Һәр бир бәдии әсәр чанлы халг дилиндән бәһрәләнмәлидир.

Надежда Константиновна ушаг китаблары, журналлары вә ајры-ајры әсәрләр һаггында да мараглы фикирләр сөјләмишдир. О, ушаг китабларынын нәшрини тәшкил едәнләрдән бири олмуш вә ахыра гәдәр бу чәбһәдә чалышмышдыр. Крупскаја ушагларын тимсалында сабаһын сосиализм вә коммунизм гуручусуну көрүрдү. Бөјүк педагог ушаглар үчүн тарихи әсәрләр јазмағы тәләб едир вә көстәрирди ки, belә китаблар дүзкүн тәрбијәјә көмәк етмәли, ичтимаи һадисәләри марксистчәсинә анлатмалыдыр. Мәсәлән, Совет дөвләтинин тарихиндән бәһс едән китаб ушағы баша салмалыдыр ки, Коммунист Партијасы ингилабын гәләбә чалмасы үчүн нечә мүбаризә апармыш, һансы чәтинликләрлә гаршылашмышдыр.

Крупскаја бир сыра мәгаләләриндә ушаг әдәбијјатынын спесифик чәһәтләрини мүәјјәнләшдирмишдир. 1926-чы илдә о, «Ушаг китабыны гијмәтләндирмәк һаггында» мәгаләсини јазмыш вә бурада ушагларын јаш хүсусијјәтинә көрә бәдии әсәрләрин гаршысында конкрет тәләбләр гојмушдур. Крупскаја кичик охучулары јаш хүсусијјәтинә көрә дөрд група ајырыр вә тәләб едирди ки, шаир вә насирләр ушаглар үчүн јазаркән һансы јаш групу үчүн әсәр јаздығыны билсин вә охучусунун сәвијјәсини нәзәрә алсын. Онун фикринчә 3—4 јашлы ушаглар үчүн јазылан әсәр мәзмунуна көрә хејли сада олмалыдыр. Белә китабларда шәкилләр чох јер тутмалыдыр. 5—7 јашлы ушаглар үчүн бурахылан китабларда балачаларын һәјатындан алынан әһвалатлар нәгл олунса даһа фајдалыдыр. Һәм дә, бурада ушагларын тәчрүбәсини кенишләндирмәк дә јазычынын диггәтиндән јајынмамалыдыр. Кичик јашлы мәктәблиләри исә адамларын бир-биринә вә һәјата мүнасибәти марагландырыр. Һәмин ушаглар үчүн мәһз бу хүсусијјәтләри өзүндә әкс етдирән әсәрләр лазымдыр. Јенијетмәләрин исә мараг даирәси даһа кенишдир. Онлар көркәмли шәхсијјәтләрин һәјатындан, адамларын коллективә мүнасибәтиндән, һәјатда көзә чарпан нөгсанлардан бәһс едән әсәрләрә даһа чох мејл көстәрирләр. Бу јашда олан ушаглары инсанын тәбиәтлә мүбаризәси, техниканын е'чазкар һанлијјәти марагландырыр. Онлар романтик олурлар. Бу јашда олан ушаглара һәјатла бағлы романтика тәгдим етмәк лазымдыр.

Scanned with ACE Scanner

Әлбәттә, Крупскајанын бу тәләбләри јазычылары мәһдуд чәрчивәјә салмыр, әксинә, онларын фәалијјәт даирәсини кенишләндирир. Н. К. Крупскаја ушаг әдәбијјатынын бәдии сәвијјәсинин јүксәк олмасына, әсәрләрин сәнәткарлыгла јазылмасына хүсуси фикир верирди. О, дејирди ки, ушаг китаблары үмуми әдәбијјатын бәдии сәвијјәсиндән ашағы олмамалыдыр. Чүнки гејри-бәдии јазылары ушаглар охумаг истәмирләр, охусалар да орадакы һадисәләрә инанмырлар. Ушаглары сөнүк әсәрләрлә дојуздурмаг олмаз, онларын ојнаг хәјалларына ганад верән әсәрләр лазымдыр. Бөјүк педагог фантастик әсәрләр јазылмасыны истәјирди вә гејд едирди ки, белә әсәрләри јалныз исте'дадлы јазычылар гәләмә алмалыдырлар. Јохса бә'зән белә китаблар мејдана чыхыр: «... көрпәләр аја учдулар, онлар орада гејри-ади дада малик олан пиз[illegible] ичдиләр...». Н. К. Крупскаја 1933-чү илдә М. Горкијә јаздығы мәктубунда бөјүк пролетар әдибинин ушаглар үчүн нағылларын нә гәдәр әһәмијјәтли олдуғу фикри илә разылашыр вә көстәрирди ки, бу саһәдә бир гәдәр еһтијатлы олмаг лазымдыр.

Н. К. Крупскаја тәрбијәни ушаг әдәбијјатынын башлыча вәзифәләриндән бири һесаб едирди. О, көстәрирди ки, биз һәртәрәфли инкишаф етмиш адамлар тәрбијәләндирмәјә чалышырыг. Коммунизм чәмијјәтинин гуручусу, бачарыглы вә ишкүзар, савадлы вә кениш дүнјакөрүшә малик олмалыдыр. «Бизим ушаглара һансы китаблар лазымдыр» адлы мәгаләсиндә Крупскаја ушаг әсәрләринин идејасына хүсуси диггәт јетирмәји тәләб едирди. Бөјүк педагог ушаг әдәбијјатынын наилијјәтләри илә фәхр едир, јени јаранан јахшы әсәрләри гијмәтләндирирди. О, К. Паустовскинин, Мамин Сибирјакын әсәрләри һаггында мүсбәт фикирләр сөјләјир, онларын көзәл кејфијјәтләриндән данышырды. Лакин ушаг әдәбијјатынын үмуми вәзијјәти ону тә'мин етмирди. Крупскаја «Ушаг китаблары һаггында» мәгаләсиндә зәиф әсәрләри чидди тәнгид едирди.

Бүтүн бу гијмәтли сә'јинә көрә даһи рәһбәрин өмүр јолдашы, силаһдашы Н. К. Крупскајанын әдәбијјатла бағлы кечән мә'налы һәјаты бу күн дә бизим үчүн доғмадыр, әзиздир.

ЕЛМИ-ФАНТАСТИК ЖАНРЫН ӨЈРӘДИЛМӘСИ

Аллаһверди ЕМИНОВ,
педагожи елмләр намизәди.

Әдәбијјатын тәдрисиндә шакирдләрә нәзәри мә'луматларын верилмәси мүәллимдән хүсуси һазырлыг тәләб едир. О, чалышмалыдыр ки, әдәбијјат нәзәријјәсиндән верилән анлајыш вә мә'луматлар мәзмуну вә маһијјәти е'тибары илә ајдын олсун, әдәби материалларын гавранылмасына јөнәлдилсин. Бу чәһәтдән әдәби жанрларын өјрәдилмәси мәктәб курсунда хүсуси јер тутур. Мүшаһидәләримиз көстәрир ки, шакирдләр бу барәдә мүәјјән гәнаәтләндиричи билијә јијәләнмишләр. Шүбһәсиз ки, бу, јахшы һалдыр. Лакин дикәр мүшаһидәләримиз јалныз тәәссүф доғурур: әсримиздә даһа кениш јајылан елми-фантастик жанр һаггында шакирдләрин ајдын тәсәввүрә малик олмамалары.

Бу чатышмазлыг нә илә әлагәдардыр?

Биринчиси, програм вә дәрсликләрдә елми-фантастик әдәбијјатдан нүмунәләрин верилмәмәсилә. Мә'лумдур ки, елми-фантастика совет вә дүнја әдәбијјатында кениш јајылмышдыр. О, елми-техники тәрәгги әсринин гаршыја гојдуғу проблемләри дикәр әдәби нөвләрдән даһа мүвәффәгијјәтлә әкс етдирир. Кениш охучу күтләсинә таныш олан «80 мин километр су алты илә» (Жүл Верн), «Көрүнмәз адам» (Һ. Уеллс), «Аелита» (Алексеј Толстој), «Амфибија адам» (А. Бељајев), «Думанлы андромеда» (И. Јефремов), «Солјарис» (С. Лем) вә с. кими әсәрләрин гаршыја гојдуғу проблемләр диггәти чәлб едир. Шакирдләрин дә бу әсәрләрдән аз-чох хәбәри вардыр. Амма адларыны чәкдијимиз әсәрләрин һансы жанра мәхсуслуғуну, бу жанрын маһијјәтини билмирләр.

Scanned with ACE Scanner

Икинчиси, елми-фантастик жанр һаггында мөвчуд елми вә методик әдәбијјатын олмамасы. Нә кизләдәк, истәр әдә бијјатшүнасларымыз, истәрсә дә методист алимләримиз б жанрын варлығыны унутмушлар.

Үчүнчүсү, әдәбијјат мүәллимләринин, үмумијјәтлә, елми фантастика илә марагланмамалары. Онлар јалныз програм вә дәрсликләри нәзәрдә тутур, бу жанр барәдә мә'лумат раст кәлмәдикләрини әсас көтүрүр вә шакирдләрә мә'лумат вермәји лазым билмирләр. Һалбуки, синифдәнхарич охуда факултатив мәшғәләләрдә мүәллимин имканлары даһа чох дур.

Бүтүн бунлары нәзәрә алараг биз чалышачағыг ки, елми фантастик жанр һаггында мүәллимләрә мүәјјән өлчүдә мә' лумат верәк. Бизчә бу, кәләчәкдә елми-фантастик жанра диггәти јөнәлдәр, онун мәктәбләримизә чәсарәтлә аддым ат масына көмәк едәр.

Мәтләбә кечмәздән әввәл ашағыдакы суала чаваб верәк: Елми-фантастикаја чидди марағы нә илә изаһ едә биләрик?

XX әсри елми-техники ингилаб адландырмагда һеч д мүбалиғәјә јол верилмир. Бир чох бөјүк елми кәшфләр, нәзә ри мүддәалар, фәрзијјәләр бу әсрдә «доғулуб», јахуд, һәлли ни көзләјир. Белә бир вәзијјәт мүасирләримизи өз интеллек туал сәвијјәләрини, дүнјакөрүшләрини кенишләндирмәји гар шыја гојур. Бу ганунаујғун просес бүтүн елм саһәләринә му дахилә едир. Бәллидир ки, чәмијјәтин ичтимаи-сијаси вә мә' нәви һәјатында дөнүш јарандығы дөврдә әдәбијјат бир елм кими шахәләнмәјә, елмлә јахындан гајнајыб-гарышмаја бил мәзди. Ајдындыр ки, әдәбијјат елми-фантастик жанрын ја ранмасына гәдәр әсрин елми наилијјәтләринә, кәләчәк мән зәрәсинә елми чәһәтдән мүдахилә едә билмәмиш, халг арзу су, халг һәјаты илә мәһдудлашмышдыр. Һал-һазырда исә әдә бијјатын бу голу дүнјанын бир чох көркәмли фантаст јазы чыларынын јарадычылығында әксини тапмышдыр.

Елми-фантастик жанрдан данышаркән, мүәллим шакирд ләрә **жанрын бә'зи хүсусијјәтләри һаггында конкрет вә ајдын мә'лумат вермәлидир.**

1) Жанрын әсас апарычы мотивиндә елми фәрзијјәләрин, идејаларын, алимин, тәдгигатчынын бә'зи проблемләрә аид фикирләринин дурмасы. Охучу һәлә һәјата кечмәмиш ихтира ларла, гејри-ади експериментләрлә таныш олур. Елми проб

лемләр әсәрин гәһрәманларынын талејини һәлл едир. Бүтүн бунлар тәсдигләјир ки, фантастик әдәбијјатын хаммалы елми фәрзијјәләрдир. Мүәллим шакирдләрин фикрини јазычы Намиг Абдуллајевин «Итирилмиш дүнја» повестиндәки ашағыдакы парчаја јөнәлтмәлидир:

«—Сиз нечә вахтдыр учурсунуз?—деjә Петја сорушду.

—Милјон илдән чохдур.

—Һеч адамын инанмағы кәлмир,—деjә Сабир тәәччүбүнү кизләдә билмәди.—Нечә олуб ки, сиз бу вахта гәдәр бир метеора, ја да фәза дашына раст кәлмәмисиниз?!

—Белә һадисәләр олмушдур!

—Бәс онда сизин кәмини дәһшәтли зәрбәләрдән хилас едән нәдир?

—Ултра сәс. Кәмијә башга бир фәза чисми јахынлашан кими ултра сәс апараты ишә дүшүр, јүксәк тәзлигдә олан сәс далғасы ону парчалајыб тоза дөндәрир.

—Бәс фәза дашынын олмасыны сиз нечә билирсиниз?

—О өзү кәмијә хәбәр верир.

—Сиз бунун үчүн jә'гин ки, фото елементдән истифадә едирсиниз?

—Еләдир,—деjә капитан Сабирин сөзүнү тәсдиг етди.

—Нечә билирсиниз, сиз өз дүнјаныза гајыда биләчәксинизми?

Капитан кәдәрлә чаваб верди:

—Ким билир, бәлкә дә бу бизим кәләчәк нәслә гисмәт олду...»

Јухары синиф шакирдләринин һәмин парчада гојулан елми мәсәләләрин мәзмуну һаггында мүәјјән мә'луматлары вардыр. Чүнки бә'зи елми анлајышларын маһијјәтини физика, кимја, астрономија дәрсләриндән өјрәнмишләр.

2). **Елми-фантастик жанрын бәдиилији, романтикасы.** Мүшаһидәләр көстәрир ки, шакирдләр бу жанрда ән чох елмилији ахтарырлар. Она көрә ки, јазычынын мәгсәди дә елми ахтарышлара, техники наилијјәтләрә вә с. әсасланыр. Бу, әлбәттә, јанлыш гәнаәтдир. Елми фәрзијјәләр, кәшфләр, чәсарәтли експеримент вә тәчрүбәләр—бүтүн бунлар елмин өзүнә мәхсус поетикасы олуб, елми-фантастик әсәрин дә поетикасыны тәшкил едир. Бу әдәбијјатда елм бәдии үсул кими истифадә олунур. Фантастиканын өзү исә һәр һансы бир идејанын тәсдиги вә инкишафы демәкдир.

6. Сифариш 2071.

Scanned with ACE Scanner

Америка јазычысы Ф. Һејнлејн демишкән, «биз тамамилә әминик ки, елми-фантастик әсәрләр мүһәндис һесабаты кими јох, һәр шејдән әввәл, јахшы һекајәләр олуб, үрәк охшајан вә инсанпәрвәрлик характериндә олмалыдыр».

3). **Елми-фантастик жанрын башга елементләрлә әлагәси.** Мә'лумдур ки, әдәбијјат өз бүнөврәсини әсатирләрдән, әфсанәләрдән көтүрүр. Сонралар чәмијјәтин инкишаф мәрһәләрилә әлагәдар әсатирләр, әфсанәләр реаллашар, халгын бәдии тәфәккүрүндә ин'икасыны тапыр. Әбәс дејилдир ки, М. Горки јазмышдыр: «Әсатир ујдурмадыр. Лакин ујдурмаг демәк, һәгиги варлығын мәчмуу ичәрисиндә онун әсас мә'насыны алыб сурәтдә, образда тәчәссүм етдирмәк демәкдир».

Әфсанәләрлә фантастика арасында бир јахынлыг, әлагә вардыр. Мәшһур Јапонија фантаст јазычысы Коба Абе демишдир ки, әфсанәләр мүасир елми-фантастика илә доғмадыр. Мән һәмин әфсанәләри гәдим фантастик әдәбијјат һесаб едирәм.

Бу бахымдан шакирдләрин диггәтини өлмәз «Короғлу» дастанына јөнәлтмәк мәгсәдәујғундур. Короғлунун Бајазит сәфәриндә белә бир епизод вардыр: Әһмәд тачирбашы дејилән бириси Короғлу вә онун дәлиләринә тәлә гурмаг фикринә дүшүр. Өз нијјәтинә чатмаг үчүн Имирзә адлы гулуну өјрәдиб Чәнлибелә көндәрир. Гул Чәнлибелә чатан кими кешикчиләр ону Короғлунун һүзуруна кәтирирләр. Короғлу ону сорғу-суала чәкир. Гул инандырмаға чалышыр ки, Короғлуја пәнаһ кәтириб, она «дәли» олмаг истәјир. Короғлу гулун әһатәсиндә олан дәлиләрә дејир ки, ајә, верин мәним сазымы!— Сазыны верирләр. Сонра мәшһур Дәмирчиоғлуна бујурур ки, «Сән гулун голларыны ал әлинә, көзүнү дә дик көзүнә. Мән чалыб-охујачағам. Бахарсан, әкәр мәним сазым, сәсим, сөзүм она тә'сир еләди, бил ки, мәрд адамдыр, һалал сүд әмиб, јох, әкәр әсәр еләмәди, бил ки, намәрд адамдыр». Дәмирчиоғлу гулун голларынын гарысыны (нәбзини) алыр әлинә, көзләрини дә дикир көзләринә. Короғлу сазыны басыр бағрына, чалыб-чағырыр. Амма гулун һалында бир дәјишиклик олмур. Короғлу дејир: «Оғул, мәним ки, нә сазым, нә сөзүм, нә сәсим, нә өзүм сәнә әсәр еләмәди, сәндән Короғлу дәлиси олмаз». Доғрудан да сонра һәмин гул Короғлунун «Әрәб» атыны гачыранда јахаланыр.

Бу, инсан һиссләрини «охујан» телепатија иди ки, һазырда өзүнүн кениш елми шәрһини тапмышдыр.

4). **Елми-фантастик жанры дикәр жанрлардан фәрглилији.** Елми-фантастика бир жанр кими охучусуну ән үмуми, ән мүасир, ән дәрин проблемләр, мәсәләләр үзәриндә дүшүнмәјә чағырыр. Һансы ки, башга жанрларда јазан јазычыларын нәзәриндән һәмин мәсәләләр јајыныр. Мәсәлән, космосда инсан, ағылын имканлары, башга планетләрлә әлагә, инсанын сосиоложи вә биоложи перспективләри вә с.

Елми-фантастик жанр интеллектуал идејалары илә мүасир әдәбијјата елмин кәләчәјини кәтирмишдир. Бурада ејни заманда инсанын космосла, кәнар дүнја илә әлагәсинин психоложи вә емосионал тәрәфләри өз ифадәсини тапыр. Мәһз бу нөгтеји-нәзәрдән инсан дүшүнчәсини вә онун гаршысына чыхан мәсәләләри арашдырмагда мүасир фантастика јаранмышдыр. Тәсадүфи дејилдир ки, бә'зи әдәбијјатшүнаслар бу жанра кибрит кими бахырлар.

Бизим күнләрин әдәбијјатында типик адамын типик вәзијјәтләрдә тәсвири әсас јер тутур. Белә ки, әдәбијјат чәмијјәтин өзүнәмәхсус хүсусијјәтләрини тәсвир етмәлидир. Даһа доғрусу, инсанлар арасындакы әлагәнин мүхтәлифлијини чанландырмалыдыр. Бу, елми-фантастик жанрда јазан јазычы тәрәфиндән башга шәкилдә верилир. Охучу елми-фантастикада елми фәрзијјәләрин, ујдурмаларын архасынча кедир, һадисәләрин тәсвири она реалист әсәрләрдән аз тә'сир көстәрмир. Мәсәлән, мәшһур инкилис фантасты Һ. Уеллсин «Көрүнмәз адам» романында буржуа чәмијјәтинә олан нифрәт фантастик јолла елә верилир ки, охучу һеч бир реалист әсәрдә бу мешшанлығын тәсвирини көрә билмир.

Елми-фантастик әсәрин јахшы гаршыланмасынын бир мүһүм сәбәби дә техники тәрәгги дөврүндә јаранан елми-фантастик әсәрләрдә мачәра жанрынын елементләринин олмасыдыр. Бу исә «фотографик» нәсрдә јохдур. Мачәра елементләри жанрын имканларыны зәнкинләшдирир. Бу шәртлә ки, мүәллиф елми фактларын һәллини сырф мачәрачылыға «гурбан вермәсин». Мүәллим бу һагда данышаркән нүмунәләрә даһа чох истинад етмәлидир. Чүнки шакирдләр һәлә ашағы синифләрдән мачәра әдәбијјатына даһа чох мејл көстәрирләр. Она көрә дә мүәллим нәзәри мә'луматындан сонра нүму-

Scanned with ACE Scanner

нә олараг Ж. Вернин «Капитан Грантын ушаглары», А. Тол-
стојун «Мүһәндис Гаринин һиперболоиди», А. Белјаевин
«Профессор Доуелин башы» кими әсәрләрин идеја-мәзму-
ну, тәсвир хүсусијјәтләрини шакирдләрә ајдынлашдырмалы,
бу әсәрләри классик мачәра әсәрләри илә (Д. Дефонун «Ро-
бинзон Крузо», М. Ридин «Башсыз атлы» вә с.) мүгајисә ет-
мәлидир. Әсас диггәти һәр ики жанрда јазылан әсәрләрин сү-
жетләринә јөнәлтмәлидир.

5) Елми-фантастик жанрын мәзмуну. Бир һәгигәтдир ки,
идејасыз-мәзмунсуз бәдии әдәбијјат јохдур. Лакин бу суал
әбәс мејдана чыхмамышдыр. Елми-фантастик әсәрләр мөвчуд
олмајан һәгигәтләрдән, елми фәрзијјәләрдән, експериментләр-
дән бәһс етдијиндән илк бахышда адама елә кәлир ки, бурда
керчәклијин—идеја-мәзмуну ахтармаг әбәсдир. Хејр, мәһз фан-
тастик тәсәввүрләрин, тәчрүбәләрин, елми фактларын өзүндә
белә мүәјјән идеја-мәзмун вардыр. Мүәллим фикрини әсас-
ландырмаг үчүн мәшһур фантаст јазычы-алим Ајзек Әзимо-
вун ашағыдакы сөзләрини шакирдләрин нәзәринә чатдырма-
лыдыр: «Мәни һәмишә гәрибә бир суал марагландырыб: Ел-
ми-фантастик әдәбијјатын идеја-мәзмуну вармы? Мән нәинки
буна шүбһә едирәм, даһа чәсарәтлә дејә биләрәм ки, бүтүн
жанрлардан өзүндә ән чох идеја дашыјаны мәһз елә елми-
фантастик әдәбијјатдыр. Һәмин әдәбијјат бу күнүн әһвал-ру-
һијјәсини әкс етдирир. Бу јеканә әдәбијјатдыр ки, онун әса-
сында дәгиг елми фикирләр дурур!».

Һәркәһ әдәбијјатда биз әсас мәгсәди идејанын үзәриндә
ахтарсаг, белә бир нәтичәјә кәлә биләрик ки, бу күнкү әдә-
бијјатын тәблиг етдији идеја һәлә биздән нечә-нечә әср әввәл
Һомери, Есхили, Џонатан Свифти дә нараһат етмишдир.
Бунларын әсәрләриндә кифајәт дәрәчәдә әгли кејфијјәтләрин,
проблемләрин әсасы олмушдур. Һәмин мәсәләләр бу күн дә
һәллини тапмамышдыр.

Елми-фантастик жанрын имканлары бир даһа әсас ве-
рир ки, о ајрыча бир жанр кими јашасын. «Бу жанрда јазы-
лан әсәрләр һәр шејдән әввәл, хәлги олмалыдыр, исти олма-
лыдыр. Бурада һәр бир мүһәндисин һесабаты икинчи дәрә-
чәли шејдир».* Америка јазычысы Ф. Һејнлејнин бу сөзләри-
ни А. Әзимов даһа да гүввәтләндирир: «Елми-фантастика

* «Иностраннаја литература» ж., 1967, № 7, сәһ. 212—213.

техники тапынтыларын функсијасындан бәһс едәндә о, өз вә-
зифәсини өдәмир. Анчаг о заман өдәјир ки, һәмин техники
кәшфләрин инсанлара нә кәтирдијини ача биләсән, көстәрә-
сән. Бу тапынтылар өз функсијасына көрә бөјүк гүввә ола
биләр. Шүбһәсиз, һәмин гүввә дә инсанлара көмәк едир».*

Бүтүн бунлар көстәрир ки, елми-фантастик жанрын ша-
кирдләрә мүхтәлиф үсул вә васитәләрлә өјрәдилмәси зәрури-
дир вә һәр бир әдәбијјат мүәллими дә буна мәс'улијјәт һисси-
лә јанашмалыдыр.

* Јенә орада, сәһ. 213.

«V СИНИФДӘ ӘДӘБИЈЈАТ ДӘРСЛӘРИ»

Ә. АҒАЈЕВ,
Бакыдакы 31 нөмрәли мәктәбин әдәбијјат мүәллими.

Орта үмумтәһсил мәктәбләриндә әдәбијјатын јени програмла тәдриси гаршыја бир сыра проблемләр гојур. Бу, һәр шејдән әввәл, шакирдләрин бәдии тәфәккүрүнүн инкишафы, сөзүн естетик маһијјәтинин гавранылмасы, әдәбијјат нәзәријјәсиндән үмуми анлајыш вә мә'луматларын мәнимсәнилмәси кими мәсәләләрлә әлагәдардыр. Она көрә дә дәрсликләримиз јенидән нәзәрдән кечирилир, чидди тәләбләр әсасында ишләнилир, һәр бир дәрслијә аид методик көстәришләр нәшр олунур. Бу чәһәтдән методист-алим, педагожи елмләр намизәди Ағададаш Бабајевин «V синифдә әдәбијјат дәрсләри» китабы фајдалыдыр. Мүәллиф V синифдә тәдрис едилән әдәбијјат дәрсләринин тәдрис методикасыны вермәздән әввәл, әдәбијјат тәдрисинин бә'зи хүсусијјәтләринин конкрет вә елми шәрһиндән бәһс етмишдир. Бу исә вәсаитлә нечә ишләмәк ишиндә мүәллим үчүн зәруридир.

Мә'лумдур ки, дәрсә верилән мүасир тәләбләр тәдрис материалларыны шакирдләрә шүурлу вә фәал мәнимсәтмәји, нәзәри мә'луматларын дәриндән вә мөһкәм јадда галмасыны вә с. гаршыја гојур. Бунун үчүн дә мүәллимләр тәбии олараг белә бир суалла гаршылашырлар: ән'әнәви тә'лим үсуллары көһнәлмишми, бунларын тәтбигинә дәјәрми?

Мүәллиф чох дүзкүн олараг суала чаваб верир ки, ән'әнәви үсуллардан һеч бири көһнәлмәмиш, әһәмијјәтини итирмәмишдир. Анчаг бу үсуллардан јарадычы истифадә едилмәлидир. Даһа доғрусу, һәр бир әдәбијјат мүәллими синфин нәб-

зики тутмалы, мүвафиг тә'лим үсулларыны бачарыгла синфә
кәтирмәлидир.
Бәдии әсәрләрин мөвзусу, мәзмуну, жанры, бәдии хүсусиј-
јәтләриндән асылы олараг мүәллим онларын тәдрисиндә бир
сыра үсуллардан истифадә едирләр. Мүәллиф кириш сөзү, ки-
риш мүсаһибәси, мүәллим вә шакирдләрин охусу, лүғәт үзрә
апарылан ишләр, план тәртиби, ситат сечилмәси вә мәтнин
мәзмунунун нағыл едилмәси үсулларынын тәтбиги имкан-
ларыны ајдынлашдырмалыдыр.
Китаб дөрд бөлмәдән ибарәтдир вә һәр бир бөлмәдә вери-
лән әсәрләрин тәдриси мүәјјән принсип вә ардычыллыгла дү-
зүлмүшдүр. «Классик әдәбијјат» бөлмәси V синифдә шакирд-
ләри классик Азәрбајчан, рус вә Америка әдәбијјаты илә та-
ныш етмәк мәгсәдини дашыјыр. Н. Кәнчәви, С. Әзим, Ә. Һаг-
вердијев, Ч. Мәммәдгулузадә, М. Ә. Сабир, А. Шаиг вә А.
Сәһһәтин тәдрис олунан әсәрләринин методикасы китабда
ишыгландырылмышдыр. Һәмин классикләримизин јарадычы-
лығы өз дөврүнүн ичтимаи-сијаси һадисәләрилә сәсләнән ја-
радычылыгдыр. Һәр бир әсәрин архасында халгын, бәшәрин
талеји дурур. Бешинчиләр үчүнсә бу мәсәләләри ајдынлаш-
дырмаг мүәллимдән усталыг истәјир. Әкс тәгдирдә шакирдләр
јухары синифләрдә классикләримиз барәдә даһа дүрүст тә-
сәввүрә малик олмазлар. А. Бабајев бу зәрурилији көрмүш,
зәнкин мүшаһидә әсасында адларыны чәкдијимиз шаир вә
јазычыларын әсәрләринин тәдриси методикасыны ишләмиш-
дир. Бөлмәдә рус классикләриндән М. Ј. Лермонтов, И. С.
Туркенев, Америка јазычысы Марк Твенин програма дахил
олан әсәрләринин тәдриси методикасы да өз әксини тапмыш-
дыр.
Икинчи бөлмә «Совет јазычылары Вәтәнимизин кечмиши
һаггында» адланыр. Габагчадан дејәк ки, V синиф шакирд-
ләринә Вәтәнимизин кечмиши һаггында мәһз Совет јазычыла-
рынын бәһс етмәси чох дүзкүн принсипдир. Она көрә ки,
классик әдәбијјат нүмунәләриндә шакирдләр Вәтәнимизин та-
рихи кечмиши, дүнәни барәдә ајдын тәсәввүрә јијәләнирләр.
Бу онлар үчүн она көрә мараглыдыр ки, һәмин әсәрин мүәл-
лифләри билаваситә јашадыглары дөврүн, шаһиди олдуглары
һадисәләрин тәсвирини вермишләр. Шакирдләр өз тәәссү-
ратларыны Совет јазычыларынын әсәрләрини охудугдан сон-
ра даһа да зәнкинләшдирмиш олурлар. М. Горкинин, Ч. Чаб-
барлынын, С. С. Ахундовун, Т. Шаһбазинин, Е. Ағајевин гә-

Scanned with ACE Scanner

ләмә алдыглары әсәрләрин мәзмуну, тәсвир објектләри дә бу фикри тәсдигләјир. А. Бабајев дә чалышмышдыр ки, дәрслијә дахил едилмиш һәмин әсәрләрин тәһлил методикасыны бешинчиләрин билик сәвијјәсиндә версин. «Социалист Вәтәнимиз» адланан үчүнчү бөлмәдә Азәрбајчан Совет әдәбијјатынын көркәмли нүмајәндәләриндән С. Вурғунун «Азәрбајчан», М. Ибраһимовун «Пәри хала вә Ленин», С. Рүстәмин «Чапајев», М. С. Ордубадинин «Сержант Иванов адына көрпәләри», С. Рәһимовун «Медалјон», Ә. Чәмилин «Елләр бајрамы» вә мүасир татар шаири Муса Чәлилин «Гушчуғаз» әсәрләринин тәдриси јоллары да кениш шәрһ олунмушдур.

А. Бабајев бу бөлмәдә мүәллимләрин диггәтини тәдрис просесиндә мүһүм бир чәһәтә—әсәрин өјрәдилмәсиндә вәтәнпәрвәрлик пафосунун, бејнәлмиләлчилик һиссинин даһа габарыг ашыланмасына јөнәлтмишдир. Буну адларыны чәкдијимиз әсәрләрин тематикасы, јаранма сәбәбләри, тәрәннүм објектләри дә көстәрир. Бөлмәнин ән јахшы мәзијјәтини бурда ахтарлаг лазымдыр. Вәтәндашлыг пафосу «Вәтәнпәрвәрлик, гәһрәманлыг, әмәк, мәктәб һәјаты» бөлмәсиндә тамамланыр. Мүәллиф шакирдләрә өјрәдилән әсәрләрин сечилмәсинә диггәтлә јанашмыш, дәрслијә елә шаир вә јазычыларын әсәрләрини дахил етмишдир ки, бу күн онларын өјрәнилмәси сон дәрәчә мүһүмдүр. Бунлара мисал олмаг үчүн М. Мүшфигин, З. Хәлилин, М. Дилбазинин, Б. Ваһабзадәнин, С. Вәлијевин адларыны чәкә биләрик.

«V синифдә әдәбијјат дәрсләри» васаити илә таныш оларкән истәр-истәмәз белә бир гәнаәтә кәлирсән: китаб маһир бир мүәллимин, јарадычы методистин, өз ишинә бәләд, һәр бир дәрсин спесифик чәһәтләрини јахшы билән, педагожи иши әсил јарадычы иш һесаб едән јанар үрәкли вәтәндашын зәһмәтинин бәһрәсидир. Вәрәгләри чевирдикчә дәрсдән-дәрсә шакирдләрин нечә тә'лим алыб, тәрбијә олундуғуну санки көзләринлә көрүрсән.

Әлбәттә, дәрслик вә она рәһбәрлик нә гәдәр мүвәффәгијјәтли јазылса да, ондан нечә истифадә едилмәсиндән дә чох шеј асылыдыр. Мүәллимин һәр бир дәрси онун «әсәридир». Бә'зән 45 дәгигә мүддәтиндә јазылан бу «әсәри» олдуғу кими әкс етдирмәк мүмкүн олмур. Чүнки шакирдләрин әһвал-руһијјәсиндән, һазырлыг сәвијјәсиндән, еләчә дә мүәллимин сәсиндән, нитгиндән, һәрәкәтиндән, методик усталығындан чох шеј асылыдыр. Она көрә дә васаит елә јазылмалыдыр ки, мү-

әллим ону охујаркән нәзәри мә'лумат, методик көстәриш алмагдан башга, тә'лим просесини «көрә билсин», өзүнү дәрсдә һисс етсин. Мәһз А. Бабајевин китабы белә бир нијјәтлә јазылдығындан һәр сәтриндән синиф отағынын һәрарәти дујулур, јарадычы мүәллим әмәјинин зијасы көрүнүр.

А. Бабајев һаглы олараг V синифдә кечилән әдәбијјат дәрсләрини тәдричи шәкилдә тәгдим етмишдир. О, јери кәлдикдә ибтидаи синифләрдә верилмиш биликләри, IV синифдә өјрәниләнләри јада салыр, V синифдә вериләчәк јени билији ајдын шәрһ едир, буну кәләчәклә бағлајыр, «нәјин» «нәјә әсасән», «нә үчүн» верилдијини сүбута јетирир.

Тәчрүбә көстәрир ки, бә'зи мүәллимләр шакирдләрә ана дилинин зәнкинликләрини мәнимсәтмәјә вә онларын нитгини инкишаф етдирмәјә хүсуси диггәт јетирмирләр. Мүәллиф чох һаглы олараг јазыр ки, Азәрбајчан дилини (хүсусилә классик әдәби дилимизи) кифајәт гәдәр билмәдән бәдии әсәрләри там вә дүзкүн гаврамаг мүмкүн дејилдир. Буна көрә дә шакирдләрин дил һаггындакы биликләрини даим кенишләндирмәк лазымдыр. Өз принсипинә садиг галан мүәллиф, бүтүн мөвзуларын тәдрисиндә мүәллимин диггәтини чәтин сөз вә ифадәләрин изаһына јөнәлдир.

Мүәллиф јери кәлдикчә мүәллимә техники тә'лим васитәләриндән нечә истифадә етмәји өјрәдир. Ајдын һисс едилир ки, о өзү әдәбијјата даир тәдрис филмләри, валлар вә дикәр јазыларла чох јахшы танышдыр. Она көрә дә јери кәлдикчә «хәбәрдарлыг» едир, ондан истифадә заманы мүәллимин диггәтини әсас објектә јөнәлдир. Мәсәлән, Низами Кәнчәвинин «Султан Сәнчәр вә гары» әсәринин өјрәдилмәсиндән даныларкән мүәллиф әсәрин ифадәли охусу үзәриндә апарылан ишә диггәти чәлб едир. Бу заман о, мүәллимә хатырладыр ки, мәктәбдә «Султан Сәнчәр вә гары» мәнзум һекајәсинин грамофон валы вардыр. Әсәрин мәтнини республиканын әмәкдар артисти М. Садыгова охујур. Имкан олан јерләрдә мүәллим оху просесиндә һәмин валы синифдә сәсләндирсә, даһа фајдалы олар. Лакин граммофон валы көһнә дәрслик үзрә јазылдығындан ашағыдакы бејт јени дәрсликдә јохдур:

Бир заманлар түркләрин чох јүксәкди дөвләти,
Бәјәнилди һәр јанда өлкәси, әдаләти.

Бундан башга, нәдәнсә (бәлкә дә јаддан чыхыб) ашағыдакы мисра валда охунмур:

Мән сәндә сонсуз зүлм вә әзијјәт көрүрәм.

Scanned with ACE Scanner

Шубһә етмирик ки, мүәллим һәмин граммофон валы синифдә сәсләндирмәмишдән әввәл өзү мәтнин охунмасы гулаг асачаг вә јухарыда гејд етдијимиз мәсәләләрдән ша-кирдләри хәбәрдар едәчәкдир (сәһ. 24). Көрүндүјү кими, ва-саити һазырлајаркән мүәллиф дәрсин сәмәрәлилијини арты-ран амилләри јада салмагла кифајәтләнмир, бурахылмыш нөгсанлары нечә арадан галдырмаг јолларыны мүәјјәнлә-дирир.

А. Бабајев V синифдә өјрәдилән әдәби материалларын һәр биринин өјрәдилмәсинә верилән вахты вә саатларын план-лашдырылмасыны мүәллимә тәгдим едир. Мүәллиф јери кәл-дикчә әдәби материалларын өјрәдилмәсиндә әдәби тәһлилла бәрабәр мәфкурәви тәһлилә јер верилмәсини фајдалы һесаб едир. Әлбәттә, тә'лимдә тәрбијәедичилик чәһәти нәзәрә алын-мадыгда, өјрәдилән билик тез унудулур, көрүлән ишин мәг-сәди ајдын олмур.

«V синифдә әдәбијјат дәрсләри»ндә педагожи-методик бахымдан мүасирлији даһа да артырмаг оларды. Ејни заманда психоложи хүсусијјәтләрин китабда аз нәзәрә алынмасы да диггәти чәлб едир. Дикәр тәрәфдән буну да гејд етмәк лазым-дыр ки, нәдәнсә мүәллиф мөвзуларын тәдрисинә мәгсәди ај-дынлашдырмадан башлајыр. Мәсәлән, мүәллиф Ә. Һагверди-јевин «Мирзә Сәфәр» һекајәсинин өјрәнилмәсинә програмда 2 саат вахт верилдијини дејир. О, һәмин вахты ашағыдакы кими планлашдырмағы мәсләһәт көрүр:

«1-чи саат: 1. Кириш сөзү; 2. Чәтин сөзләрин изаһы; 3. һе-кајәнин бир һиссәсинин охунмасы; 4. Охунмуш һиссәнин мәз-мунуна аид мүсаһибә; 5. Евә тапшырыг: һекајәнин бүтүнлүк-лә охунмасы, чәтин сөзләрин вә мәзмунун өјрәнилмәси.

2-чи саат: 1. Ев тапшырығынын јохланмасы; 2. Һекајәнин тәһлили; а) Мирзә Сәфәр, уста Зејнал вә Һәсән аға сурәтлә-ри; б) әсәрин идејасы; в) һекајәнин дили; 3. Нәср вә ше'р дили һаггында илк мә'лумат; 4. **Евә тапшырыг:** әсәрин тәһли-ли, идејасы, нәср вә ше'р дили». Бурада евә тапшырыг ајдын дејил. Фикримизчә, һәм дә она көрә, ајдын дејил ки, әсәри тәдрисә башларкән мүәллимин гаршысында дајанан мәгсәдин өзү ајдын дејил. Һәр бир мөвзуну кечәркән мәгсәдин габагча-дан мүәјјәнләшдирилмәси курс үзрә тә'лим вә тәрбијә иши-нин ардычыллығыны, систематиклијини тә'мин едир.

А. Бабајевин «V синифдә әдәбијјат дәрсләри» китабы мү-әллимләр үчүн олдугча дәјәрли, фајдалы вәсаитдир. Хүсусилә, кәнч мүәллимләр ондан даһа чох бәһрәләнә биләрләр.

МИХАИЛ ШОЛОХОВУН АНАДАН ОЛМАСЫНЫН 70 ИЛЛИЈИ

БӨЈҮК СӘНӘТКАР

Алмәммәд **АЛМӘММӘДОВ**
филолокија елмләр намизәди, досент.

Бу илин мај ајында Совет халгы дүнјанын бүтүн мүтәрәг-ги халглары илә бирликдә көркәмли Совет јазычысы, Ленин вә ССРИ Дөвләт мүкафатлары лауреаты, әдәбијјат үзрә беј-нәлхалг Нобел мүкафаты лауреаты, ССРИ ЕА-нын һәгиги үзвү, мәшһур ичтимаи вә дөвләт хадими Михаил Александро-вич Шолоховун анадан олмасынын 70 иллијини гејд етди.

Илк һекајәләриндән башлајараг роман-епопејасына гәдәр јазычыны јени һәјата чан атан совет адамлары, онларын мү-баризәси, вәтәнпәрвәрлији, ән көзәл арзулары марагландыр-мышдыр. Һәмишә халга бағлылыг, халгын арзу вә әмәлләрини тәрәннүм етмәк өзүнүн ән көзәл бәһрәсини вермишдир.

Орта мәктәб програмына көрә бир сыра башга көркәмли рус јазычылары илә бирликдә М. Шолоховун да һәјат вә јара-дычылығы һаггында мә'лумат вермәк, синифдәнкәнар оху ма-териаллары арасында исә јазычынын «Сакит Дон», «Ојанмыш торпаг» вә «Инсанын талеји» әсәрләри нәзәрдә тутулур. Михаил Шолоховун мә'налы өмрү, кечдији һәјат јолу һәр бир совет вәтәндашы, зијалысы үчүн нүмунә ола биләр.

М. Шолохов 1905-чи ил мај ајынын 24-дә Дон вилајәтиндәки Вешенски станитсасынын Кружилина хуторунда анадан олмушдур.

Јазычынын анасы Анастасија Даниловна тәһкимчи кәндли гызы олмуш, ата-анасыны тез итирмиш, 12 јашындан әрә

Scanned with ACE Scanner

кедәнә кими бир мүлкәдар гадынын гуллугчусу олмушду. А. С. Серафимович көстәрир ки, Анастасија Даниловна т... мам савадсыз олса да чанлы, образлы нитгә малик, анадан кәлмә истеʼдадлы, габилијјәтли бир гадын иди. Бәлкә дә б... јүк сәнәткара бу ирс анасындан кечмишдир.

Атасы Александр Михајлович Рјазан губернијасындан Дона кәлмишдир. Казакларын гајда-ганунларына көрә каз... мәләрин хүсуси торпаға саһиб олмаға ихтијары јох иди. Он... көрә дә Александр Михајлович узун илләр боју башгалары... нын торпағыны ичарәјә көтүрмүш, муздурлуг еләмишдир.

Совет һакимијјәтинин илк илләриндән о, бир сыра идар... ләрдә чалышмыш, савадынын аз олмасына бахмајараг елм... китаба хүсуси һәвәс көстәрмишдир. Октјабр ингилабынын ј... ратдығы јени имканлардан руһланан ата истәјирди ки, оғл... Михаил мүһәндис олсун. Оғлунун јазычылыға мејл еләдиј... ни билән Александр Михајлович чох кәдәрләнмишдир.

Шолоховлар аиләси кичик Михаилин јахшы тәһсил алма... сы үчүн һеч шеји әсиркәмәмишдир. Једди јашында икән кән... мүәллиминдән евдә дәрс алан, өз фәрасәти, бачарығы саје... синдә мүәллимини һејран гојан Шолохов, биринчи синфин програмыны бир нечә аја мәнимсәмишдир. 1914—1918-чи ил... ләрдә мухтәлиф кимназијаларда охујан Шолохов хүсуси һ... вәслә рус вә дүнја классик јазычыларынын әсәрләрини мүтә... лијә едир, тарих вә әдәбијјат дәрсләринә һәвәс көстәрирди.

Кимназија илләриндән әдәбијјатла чидди марагланан Шолохов Гоголун повестләриндә тәсвир олунан бәʼзи һади... сәләри сәһнәләшдирир, епиграмлар вә кичик водевилләр ја... зыр, бу әсәрләрин тамашаја гојулмасында фәал иштирак едир... ди.

Сонралар о илләри Шолохов јада саларкән јазырды ки... бу вахтлар мән Воронеж губернијасынын ујезд шәһәрләри... нын бириндә кишиләр үчүн олан кимназијада охујурдум. 1918-чи илдә истилачы алман гошунлары бу шәһәрә јахын... лашанда мән тәһсилими јарымчыг гојуб евә кетдим. Онда... сонра тәһсилими давам етдирә билмәдим. Чүнки Дон вилајә... ти вәтәндаш мүһарибәсинин гызғын мејданына чеврилди.

Кәнч Шолохов әлиндә силаһ Совет һакимијјәтини мүда... фиә етмиш, 15 јашында көнүллү сурәтдә әрзаг дәстәсинә ја...

...ылмыш, ади солдат, пулемјотчу, әрзаг мүфәттиши олмуш, ...ахылы кизләдән голчомаглара гаршы барышмаз мүбаризә ...апармыш, ичтимаи-сијаси вә мәдәни һәјатын дирчәлишиндә фәал иштирак етмишдир.

Ијирминчи илләрдә Шолохов савад курсларында, клубларда чалышмагла бәрабәр, јашлы казакларла тез-тез көрүшүр, онларын сөһбәтләринә диггәтлә гулаг асыр, һәр шеји мүшаһидә едиб јадда сахламаға чалышырды. Әтрафында баш верән һадисәләри изләјән Шолохов кәләчәк әдәби фәалијјәти үчүн чидди материал топлајыр, бу вә ја дикәр һадисәләрин баш вермәси сәбәбләрини өјрәнмәк, халг күтләсинин јени гуруллуша мүнасибәтини ајдынлашдырмаг истәјирди.

Јазычынын шаһиди олдуғу бу илләрин һадисәләри сонралар «Дон һекајәләри» китабында вә «Сакит Дон» романында өз әксини тапмышдыр.

1922-чи илдә охумаг мәгсәдилә Москваја кедән Шолохов фәһлә факүлтәсинә кирә билмир, әмәк биржасына јазылыр, јүк дашыјан, даш јонан, евләр идарәсиндә һесабдар ишләмәклә өз үзәриндә чидди чалышыр, тәһсилини артырыр. Вәтәндаш мүһарибәсинин мәһрумијјәтләринин шаһиди олан кәнч Шолоховун һәјат тәчрүбәси Москва мүһитиндә даһа да артыр. Москва мүһити онун халг һәјатыны дәриндән баша дүшмәсинә кәмәк едир. Өзүнүн гејд етдији кими, јазычынын әдәбијјата һәгиги мејл етмәси дә бу вахта тәсадүф едир. Комсомол гәзети «Јуношескаја правда» редаксијасына ону апарыб чыхаран да әдәбијјата олан түкәнмәз һәвәси иди.

1923-чү ил сентјабрын 19-да «Јуношескаја правда» гәзетиндә «Имтаһан» адлы мараглы бир фелјетон чыхмышды. Фелјетонун ахырында «М. Шолох» имзасы гојулмушду. Бу тарихдән еʼтибарән әдәбијјат вә мәтбуат аләминдә јени бир шәхсијјәт, јени бир фамилија мејдана чыхыр. Бу, Шолохов иди. Шолоховун ады башга матбуат органларында да тез-тез көрүнмәјә башлајыр.

«Јуношескаја правда»да чыхыш едән башга јазычы вә шаирләр кими Шолоховун илк әсәриндә дә кәнчлик еһтирасы, оптимизм, сағлам күлүш һаким иди. Бунунла белә фелјетон кәнч јазычынын јалныз илк гәләм тәчрүбәси иди. 1924-чү илин әввәлләриндән Шолохов һекајә жанрына кечир. Бир мүддәт мүвәффәгијјәт газана билмәјән јазычы сәбр вә инадла өз үзәриндә чалышыр вә һәмин илин ахырларында «Јуно-

Scanned with ACE Scanner

шескаја правда»да «Хал» һекајәсини дәрч етдирир. Бу, «Д... һекајәләри»нин башланғычы олур. Даһа сонра кәнч Шол... вун бир-биринин ардынча вәтәндаш мүһарибәсиндән, Д... казакларынын һәјатындан бәһс едән һекајәләри мәркәзи г... зет вә журналларда чыхмаға башлајыр. Чох кечмир ки, д... ләт нәшријјаты кәнч јазычынын бир нечә китабчасыны т... едир. Беләликлә, өмрү боју Дон казакларынын һәјатыны, ин... гилабда, вәтәндаш мүһарибәсиндә иштиракыны өз јарадычы... лығында әсас мөвзу сечән јазычынын чидди әдәби вә ичтима... фәалијјәти, чошгун јазычылыг илләри башлајыр.

Бу вахта гәдәр јаздығы һекајәләри Шолохов «Дон һека... јәләри» китабында А. Серафимовичин мүгәддәмәсилә 1926... чы илдә чап етдирә билмишдир. А. Серафимович китаба јаз... дығы мүгәддимәдә рус әдәбијјатына јени бир истеʼдад кал... дијини хәбәр верир, онун һекајәләринин тәбиилијини сәһрад... битән чичәклә мүгајисә едир, дилинин садәлијинә, образлы... лығына, долғунлуғуна хүсуси әһәмијјәт верирди.

1925-чи илин ахырларында М. Шолохов Москваны тәрк... едиб, Дона гајыдыр вә һәмин илин пајызында «Сакит Дон»у... биринчи варианты үзәриндә ишләмәјә башлајыр. 1925-чи илин... декабрында партијанын XIV гурултајы чағырылмышды. Бу... рада өлкәнин сәнајеләшдирилмәси, социализмин там гәлә... бәси үчүн јени проблемләрин һәлли мәсәләләри мүзакирәјә... гојулмушду.

Совет јазычылары да өз әсәрләриндә социализмин гәләбә... синин тарихи просесини, совет халгынын ингилаби кечмишини... мүбаризәләр тарихини бәдии сурәтдә көстәрмәјә чалышыр... дылар. Бу илләрдә Д. Фурмановун «Чапајев», В. Мајаковски... нин «Владимир Илич Ленин» поемасы, А. Серафимовичин... «Дәмир ахын», Ф. Гладковун «Семент», А. Фадејевин «Тар... мар», А. Толстојун «Әзаблы јолларла» епопејасы, М. Шолохо... вун «Сакит Дон» вә башга әсәрләр мејдана чыхыр.

М. Шолохов бөјүк јарадычылыг ахтарышлары апарараг... халг ичәрисиндән чыхмыш, Дон ингилаб комитәсинин үзвләри... Иван Лагутин, Фјодр Подтјолков, Михаил Кривошлыков вә... башга тарихи шәхсијјәтләрин вә јазычы тәхәјјүлүнүн мәһсу... лу олан Абрамсон, Бунчук, Погудко вә башга коммунистләрин... бәдии сурәтини јаратмышдыр. Романда әксингилабчы казак... лар, ағгвардијачылар, кенераллар вә дикәр мәнфи сурәтләр... дә өз әксини тапмышдыр.

30-чу илләрдә совет јазычыларынын әсас мөвзуларындан ...бири коллектив тәсәррүфатын үстүнлүкләрини, колхоз гуру... ...ушунда гаршыја чыхан әнкәлләри арадан галдырмаг јол... ...ларыны бәдии шәкилдә көстәрмәкдән ибарәт иди. Дөврүн мүа... ...сир мөвзуларыны гәләмә алан М. Горки, В. Мајаковски, Н. Погодин, А. Безыменски, Леонид Леонов, Мариетта Шагин... ...јан, В. Катајев, Илја Еренбург, Ф. Панфјоров вә башга совет ...јазычылары кими М. Шолохов да совет адамларынын јени ...һәјат уғрунда мүбаризәсини, әмәк икидлијини, көһнә дүнја ...вә онун галыгларына гаршы барышмазлығыны көстәрмәк ...үчүн јоллар ахтарырды. «Бригадир Грачов» адлы очеркиндә Шолохов јазырды: «Грачов баша дүшдү вә мөһкәм гәрара ...алды ки, трактордан өкүзә гаʼјытмаг мүмкүн олмадығы кими, ...көһнәлијә, тәктәсәррүфатчылыға да гајытмаг мүмкүн дејил... ...дир. Заманәмизин һәгиги гәһрәманы олан Грачовлар мил... ...јонларладыр. Кәләчәк дә онларындыр».

«Сакит Дон»ун үзәриндә ишләмәклә бәрабәр мүәллифин ...диггәтини «Ојанмыш торпаг» романынын мөвзусу да чәлб ...едир. Шолохов өзү бу хүсусда јазыр ки, мән «Ојанмыш тор... ...паг»ы кәндлиләрин күтләви шәкилдә колхоз һәрәкатына го... ...шулдуғу, башдан-баша коллективләшмә, голчомагларын бир ...синиф кими ләғв едилдији, кәнддә көклү јенидәнгурма дөврү ...баш верән һадисәләр һаггында хатирәләрин тәзә олдуғу 1930-чу илдә јаздым.

Шолохов Дон станитсаларынын коллективләшмәсиндә фә... ...ал иштирак едир, социалист кәндинин јенидән гурулмасыны ...мүшаһидә едир, хүсусилә ортабаб кәндлиләрин колхоза да... ...хил олмасы, онларын мөвгеји илә марагланыр, мүхтәлиф кө... ...рүшлү кәндлиләрлә растлашыр, онларла сөһбәт едир.

«Ојанмыш торпаг» романыны јаздығы мүддәтдә Шолохов ...партијанын коллективләшмә һаггында гәрарларыны дәрин... ...дән өјрәнмиш, торпағын ојанмасы илә өз өлкәсиндә јени вә ...хошбәхт һәјат, колхоз һәјаты гурмаг үчүн казакларын ојан... ...дығыны көстәрмәјә наил ола билмишдир.

«Ојанмыш торпаг» романынын биринчи китабыны Шоло... ...хов 1932-чи илин әввәлләриндә «Новыј мир» журналында чап ...етдирир. Әсәр әдәби тәнгид вә охучулар тәрәфиндән јүксәк ...гијмәтләндирилир. Коллективләшмә һаггында бәдии сөзүн ...күчү илә фикир сөјләјән јазычы «Ојанмыш торпаг»ын мүвәф... ...фәгијјәтләринә бахмајараг әввәлки мөвзусуна гајыдыр. «Ојан-

Scanned with ACE Scanner

мыш торпаг»ын икинчи һиссәси үзәриндә узун мүддәт дүшүнмәли олур.

Өлкәнин ичтимаи-сијаси вә әдәби һәјатында М. Шолохов фәал иштирак едир. 1932-чи илдә Коммунист Партијасынын үзвлүјүнә дахил олур. Вешенски рајонунда колхозчуларын мәдәни сәвијјәсини јүксәлтмәк, кәнд тәсәррүфаты мәһсулдарлығыны артырмаг үчүн өзүнүн тәклифләрини ирәли сүрүр. Колхозлары кәзир. Будјонны адына колхозда тәчрүбә ишләри апарыр. Дәмијә торпаглардан мәһсул көтүрмәк үчүн тәклифләрини ирәли сүрүр, бу хүсусда партија вә һөкумәтин рәсми гәрар гәбул етмәсинә наил олур.

М. Шолохов рајонун рәһбәр тәшкилатларынын үзвү кими дә бөјүк ишләр көрүр. Станитсаларын абадлашмасына фикир верир. Вешенскидә педагожи мәктәб, казак театры ачылмасына, су кәмәри чәкилмәсинә вә башга ишләрин јеринә јетирилмәсинә наил олур.

1937-чи илдән бүтүн чағырышларда халг она бөјүк е'тимад көстәрәрәк ССРИ Али Советинә депутат сечир. 1939-чу илдә исә бәдии әдәбијјатын инкишафындакы наилијјәтләринә көрә Совет һөкумәти јазычыны Ленин ордени илә тәлтиф едир. Совет академикләри исә ону ССРИ ЕА-нын һәгиги үзвү сечирләр.

М. Шолохов бир сыра әдәби мүбаһисәләрдә, хүсусилә рус әдәби дилинин сафлығы уғрунда М. Горкинин галдырдығы мүбаһисәләрдә фәал иштирак едир вә бөјүк пролетар јазычысынын мөвгејиндә дајаныр.

О, 1934-чү илин ахырларында Авропа өлкәләриндә, Исвеч, Данија, Инкилтәрә, Франсада оларкән совет әдәбијјатынын мүвәффәгијјәтләриндән данышыр, совет мәдәнијјәтинин елчиси кими һәр јердә һөрмәтлә гаршыланыр.

1937-чи илин ијун ајында, Валенсијада (Испанија) кечирилән Икинчи Бејнәлхалг Мәдәнијјәти мүдафиә конгресиндә совет нүмајәндә һеј'әти тәркибиндә иштирак едән Шолохов, Авропа үзәрини гара булудлар алдығыны көрмүш, ики күн мүһасирәјә алынмыш Мадриддә галмыш, Испанија коммунистләринин гәһрәманлығынын шаһиди олмушдур.

Мүһарибә совет сәрһәдләринә јахынлашаркән Шолохов «Сакит Дон»ун сонунчу китабыны тамамламагда иди. Она көрә бурада һәлә вәтәндаш мүһарибәси илләриндә кәнч совет дөвләтини боғмаға чалышан харичи мүдахиләчиләри јазычы вар күчү илә ифша етмәјә чалышыр.

М. Шолоховун узун мүддәт ајры-ајры һадисәләрин үзәриндә дүшүндүјүнү, һәр бир сурәтин талеји илә марагландығынын шаһиди олуруг. Хүсусилә, әввәлчә тамамладығы «Сакит Дон» романында јазычы тәрәддүд кечирән казакларын доғма станитсаларына гајытмасыны, совет һөкумәтинин сијасәтини, јени гурулушу шүурлу сурәтдә мүдафиә етмәләрини инандырычы сурәтдә көстәрмәјә чидди әһәмијјәт верирди.

«Сакит Дон»ун, хүсусилә ахырынчы һиссәси Шолоховун охучулары, пәрәстишкарлары арасында мүбаһисә вә сәс-күјә сәбәб олмушдур. Јазычыја көндәрилән сајсыз-һесабсыз мәктубларда әсәрин ајры-ајры гәһрәманлары һаггында фикир вә арзулар ирәли сүрүлүр. Лакин мүәллиф мүбаризәни әкс етдирән епопејасыны һадисәләрин мәнтигинә ујғун олараг тамамламышды. Она көрә дә роман совет вә дүнја ичтимаијјәти тәрәфиндән бөјүк марагла гаршыланмышдыр.

М. Шолохов јарадычылығы үчүн характерик чәһәтләрдән бири онун «Сакит Дон» вә «Ојанмыш торпаг» романында вә сонракы башга әсәрләриндә јени ичтимаи мүнасибәтләр, јени инсан сурәтләри јаратмаг олмушдур. Јени инсан проблеми јазычынын бүтүн јарадычылығында әсас јер тутур.

Бөјүк Вәтән мүһарибәсинин илк күнләриндә Шолохов «Правда» гәзетинин мүхбири кими чәбһәләрдә, сәнкәрләрдә олур, һәрби әсирләрин диндирилмәсиндә иштирак едир, кәшфијјатлара кедир. Өзүнүн дузлу сөһбәтләри, зарафатлары илә солдатлар арасына бир күмраһлыг кәтирирди. 1941-чи ил ијулун 4-дә «Правда»да онун «Дон» адлы илк очерки чыхыр. Мүһарибә илләриндә публисистика вә очерк јазычынын әсас жанры олур. Шолохов ишғал едилмиш торпагларда совет адамларынын талејини, фашистләрин вәһши һәрәкәтләринә сонсуз нифрәтини, чәбһәләрдә совет әскәрләринин көстәрдији икидликләри, чәсарәт вә мәрдлији өз мәгалә вә очеркләриндә әкс етдирирди.

Јазычынын «Дон һекајәләри», «Сакит Дон», «Ојанмыш торпаг», «Инсанын талеји» кими гијмәтли әсәрләри дәфәләрлә Азәрбајчан дилиндә нәшр олунмушдур. Һазырда М. Шолоховун сечилмиш әсәрләринин сәккиз чилдлији дә азәрбајчанлы охучуларын истифадәсинә верилмишдир. Зәманәмизин ән көркәмли јазычысы кими М. Шолохов һәм ичтимаи-сијаси фәалијјәти, һәм дә мәһсулдар бәдии јарадычылығы илә өз охучуларынын гәлбиндә мөһкәм јер тута билмишдир.

7. Сифариш 2071.

Scanned with ACE Scanner

КӨРКӘМЛИ АЛИМ ВӘ МҮӘЛЛИМ

М. Арифин анадан олмасынын 70 иллији мүнасибәтилә

Мәһбубә ҺӘСӘНОВА,
Азәрбајчан ССР ЕА әсаслы китабханасынын директор мүавини.

Бәдии әдәбијјат бөјүмәкдә олан кәнч нәслин коммунист тәрбијәсиндә, онун естетик зөвгүнүн формалашмасында мүһүм вәзифәләрдән биридир. Мүәллим әдәбијјаты шакирдләрә севдирмәк үчүн бир чох васитәләрдән истифадә едир. Шүбһәсиз, онун ән биринчи көмәкчиси дәрсликләрдир. Отуз илдән артыгдыр ки, Азәрбајчан мәктәблиләри совет әдәбијјатыны академик Мәммәд Ариф Дадашзадәнин дәрсликләри үзрә өјрәнирләр.

Академик М. Ариф совет зијалыларынын илк нәслинә мәнсубдур. О, отузунчу илләрдән башлајараг, мүнтәзәм сурәтдә ибтидаи вә орта мәктәбләр үчүн дәрсликләр вә програмлар тәртибиндә фәал иштирак едир. Онун илк дәрслији 1932-чи илдә педагожи техникумларын I курслары үчүн чап етдирдији «Әдәбијјатдан иш китабы»дыр. Бундан сонра онун ибтидаи мәктәбин IV, орта мәктәбин VII, IX вә X синифләри үчүн јаздығы гираәт китаблары, дәрсликләри вә тәртиб етдији әдәбијјат мүнтәхабатлары дәфәләрлә чап едилмишдир. Һазырда орта мәктәбдә истифадә едилән ән сабит дәрсликләрдән бири М. Арифин X синифләр үчүн јаздығы «Әдәбијјат» китабыдыр.

Бир нечә ил Азәрбајчан ССР халг маариф комиссарынын мүавини вәзифәсиндә ишләјән, отуз илдән артыг мүддәтдә али мәктәбләрдә дәрс дејән М. Ариф педагожи кадрларын

һазырланмасында јахындан иштирак етмишдир. Онун мәктәблә тәдрислә, шакирдләрин психоложи-педагожи хүсусијјәтләри илә јахындан таныш олмасы дәрсликләринин мүкәммәллијини вә сабитлијини дә тә'мин етмишдир.

Һазырда мәктәбләримиздә истифадә олунан дәрслик Азәрбајчан совет әдәбијјатынын инкишафы вә онун көркәмли нүмајәндәләри һаггында шакирдләрә дәрин елми-әдәби мә'лумат верән гијмәтли дәрс китабыдыр. Лакин әдәбијјаты севән шакирдләрин чоху, хүсусилә мүәллимләр тәкчә дәрсликлә кифајәтләнә билмәзләр. Әдәбијјаты шакирдләрә севдирмә'ин ән мүнасиб јолларындан бири дә мүәллимин билик даирәсинин кенишлијидир. Бу саһәдә мүәллимин ән јахын көмәкчиси, әдәбијјатшүнасларымызын мәгалә вә тәдгигатларыдыр.

Мәммәд Арифин тәдгигатларында сәнәткарлыг мәсәләләри һәмишә өзүнә лајиг јер тутмушдур. О, сәнәткарын мүвәффәгијјәтини идеја мәсәләләри илә әлагәләндирир. Башга сөзлә десәк, сәнәткарлыг мәсәләсинә һеч дә ше'рин техникасы мәсәләси кими, поетика ганунларына әмәл етмәк кими бахмыр. Онун сәнәтә бу чүр мүнасибәти С. Вурғун јарадычылығына даир јаздыгларында өз әксини тапмышдыр.

М. Арифин әсәрләриндә шаирин јарадычылығынын бүтүн әсас чәһәтләри ишыгландырылмыш, онун поезијасы, естетик көрүшләри илә әлагәдар олараг мүһүм проблемләр әтрафлы тәдгиг олунмушдур. Мәсәлән, о, С. Вурғунун «Вагиф»индән башлајараг, тамашаја гојулан бүтүн әсәрләринин сәһнә тәчәссүмү илә марагланмыш вә бу күн дә өз әһәмијјәтини сахлајан мәгаләләрлә чыхыш етмишдир.

Алим бир күлл һалында С. Вурғунун драм әсәрләрини көтүрмүш, бир драматург кими онун Азәрбајчан әдәбијјаты тарихиндә мөвгејини, өзүнәмәхсус сәнәткарлыг хүсусијјәтләрини үмумиләшдирмәјә вә мүәјјәнләшдирмәјә чалышмышдыр.

«Сәмәд Вурғунун драматуркијасы» әсәри мүәллифин тәхминән 25 ил давам едән мүшаһидәләринин, јарадычылыг ахтарышларынын вә зәһмәтинин мәһсулудур.

Бу әсәрдә М. Арифин бир алимә, тәдгигатчыја мәхсус чәһәтләри өзүнү чох ајдын сурәтдә көстәрир. О, һәр һансы бир әдәби һадисә кими С. Вурғун драматуркијасыны да тарихи инкишаф просесиндә алыб гијмәтләндирир.

Тәдгигатчы С. Вурғунун драм јарадычылығынын Азәрбајчан әдәбијјаты тарихиндә јерини, мөвгејини, совет дөврүн-

Scanned with ACE Scanner

дә драматуркијанын инкишафында бу әсәрләрин ролуну вә әһәмијјәтини мүәјјәнләшдирмишдир.

«Сәмәд Вурғунун драматуркијасы» әсәринин әһәмијјәтини мүәјјәнләшдирән амилләрдән бири дә будур ки, алим, шаирин ајры-ајры драмларындан данышса да онлары мүәллифин үмуми јарадычылығындан, поезијасындан, әдәби-естетик көрүшләриндән ајырмыр. Сәнәткарын драм әсәрләрини тәһлил едиб гијмәтләндирәндә онун поезијасыны нәзәрдә тутдуғу кими, јери кәләндә өз фикрини әсасландырмаг вә јахуд да әсәрдә тохунулмуш мүәјјән проблемләри ајдынлашдырмаг үчүн мүхтәлиф вахтларда мәгаләләринә мүрачиәт едир, тәкчә драм әсәрләри илә кифајәтләнмәјиб шаирин бүтүн јарадычылығына әсасланыр.

Марксизм-ленинизм методолокијасынын тәләбләрини јахшы билән вә өз тәдгигатларында она әсасланан алим, һәр һансы бир сәнәт әсәринин әһәмијјәтини, һәр шејдән әввәл, онун һәјат һәгигәтини нә дәрәчәдә дүзкүн экс вә әһатә едә билмәси илә мүәјјәнләшдирир. О, сурәтин һәјатилији суалына чаваб ахтарыр, әсәрдә тәсвир олунан аләми һәјатла мүгајисә едир вә ону бу нөгтеји-нәзәрдән гијмәтләндирир.

М. Ариф «Фәрһад вә Ширин» фачиәсини тәһлил едәндә «Вагиф»дә башладығы иши давам етдириб, С. Вурғунун бөјүк Азәрбајчан шаири Низаминин өлмәз ирсинә мүнасибәти үзәриндә әтрафлы дајаныр. О, јазыр: «Низами јарадычылығы, бу даһи шаирин романтикасы, фәлсәфи үмумиләшдирмәләри илә С. Вурғун дәриндән марагланырды».

Јери кәлмишкән дејәк ки, М. Ариф «Сәмәд Вурғунун драматуркијасы»ны јазанда өзүнәмәхсус орижинал композисија тапмыш, әсас проблемләри габарыг нәзәрә чарпдырмышдыр. Бу фәсилләрдән бириндә тәдгигатчы өзүнүн әсас тезисләриндән бирини: «Хосров вә Ширин» јох, «Фәрһад вә Ширин» кими мүәјјәнләшдирмиш, бу ад дәјишиклијинин дәрин мә'насыны ачараг, онун шаирин дүнјакөрүшү илә бағлы бир мәсәлә олдуғуну әсасландырмышдыр. Материалы һәртәрәфли өјрәнмәк, мүхтәлиф мүлаһизәләри нәзәрә алмаг бир тәдгигатчы кими М. Арифин әсас хүсусијјәтләриндән биридир. О, һәмишә мәсәләни сона кими изләјир, гијмәтләрини елми чәһәтдән әсасландырыр.

---

[1] «Коммунист», 1945, 21 нојабр.

С. Вурғун јарадычылығынын фәлсәфи маһијјәти, шаирин фәлсәфи үмумиләшдирмә мејли «Инсан» драмында өзүнү габарыг шәкилдә көстәрмишдир.

М. Ариф әсәр тамашаја гојуландан сонра «Инсан» вә «Инсан»ын сәһнә гурулушу һаггында бир-биринин ардынча ики мәгалә чап етдирмишдир. Истәр әсәрин өзүнү, истәрсә дә онун М. Әзизбәјов адына Дөвләт Драм Театрында тамашасыны драматуркија вә театрымызын наилијјәти кими гијмәтләндирмишдир.

«Инсан»ын ән мүкәммәл вә кениш тәһлили «Сәмәд Вурғунун драматуркијасы» әсәриндә верилмишдир. Илләр кечәндән сонра өз јаздыгларына јенидән нәзәр салан, һәмин әсәрлә әлагәдар көркәмли тәнгидчиләрин вә сәнәткарларын јаздыгларыны чох диггәтлә өјрәнән тәдгигатчы әсәрә марксист-ленинчи әдәбијјатшүнаслығын тәләбләри бахымындан јанашмыш, она објектив гијмәт вермиш, мәзијјәт вә нөгсанлары үзәриндә даһа әтрафлы дајанмышдыр.

Сәмәд Вурғунун драм әсәрләрини тәһлил вә тәнгид едәндә мүәллиф, совет әдәбијјатшүнаслығы бахымындан чох мараглы јарадычылыг проблемләрини ишыгландырмышдыр.

М. Ариф С. Вурғун јарадычылығы тимсалында идеал вә мүсбәт гәһрәман мәсәләсини гојуб, ону нәзәри планда, совет әдәбијјатынын әлдә етдији тәчрүбәјә әсасән ишыгландырыр. С. Вурғунун өз фикирләриндән дә јериндә истифадә едир.

Мүәллимин С. Вурғун һаггында тәкчә М. Арифин јаздыгларыны дејил, Меһди Һүсејн, Мәммәд Чәфәр, Бәхтијар Ваһабзадә, Чәфәр Чәфәров, Мирзә Ибраһимов, Сүлејман Рәһимов кими алим вә сәнәткарларын да әсәрләри илә дәриндән вә һәртәрәфли танышлығы онун дәрси мараглы гурмасына көмәк едән әсас васитәләрдән бири ола биләр.

В.И. ДАЛ

Бәшир ӘҺМӘДОВ,
профессор

1819-чу илин сојуг күнләриндән бириндә, март ајынын әввәлләриндә Петербургдан Москваја кедән торпаг јолда бир почт фајтону ирәлиләјирди. Фајтонда 18 јашына тәзәчә кечмиш бир кәнч дә әјләшмишди. Бу, дәниз корпусуну битирмиш мичман Владимир Иванович Дал иди. Мичманын тә'јинаты Гара дәниз донанмасына вермишдиләр. Әјниндәки мичман палтары ону әсла гыздырмырды. Сүрүчү һаваја диггәтлә бахыб деди: —Гәм јемә, чаван оғлан! Белә көрүнүр ки, тезликлә һава ачылачаг вә сәни инчидән сојуғун әвәзинә үзүнә мүлајим һава күләчәкдир... Бу сөзләри дејән сүрүчү «замолаживает» сөзүндән дә истифадә етди.—Чох гәрибәдир, мәним мүсаһибим русча данышыр, амма мән онун ишләтдији сөзү баша дүшә билмирәм,—дејә кәнч мичман дүшүндү вә сүрүчүдән хаһиш етди ки, һәмин сөзүн мә'насыны изаһ етсин. Сүрүчү ону баша салды ки, Новгород губернијасында һаванын ачылмасына «замолаживает» дејирләр. Владимир Иванович чиб дәфтәрчәсини чыхарыб һәмин сөзү гејд етди. Бу, «Бөјүк рус чанлы дилинин изаһлы луғәти» үчүн Далын гәләмә алдығы биринчи сөз иди!. «Замолаживает» уғурлу сөз олду. Ону гејдә алан мәшһур Дал өмрүнүн 47 илини сәрф едәрәк 200 минә јахын сөз вә ифадәни әһатә едән дөрд чилдлик мәшһур луғәтини јаратды...

1872-чи илдә, сентјабр ајынын 27-дә Петербургун «Голос» гәзети белә бир мә'лумат дәрч етмишдир.—Сентјабр ајынын 25-дә бизә хәбәр чатыб ки, Владимир Иванович Дал бу дүнјадан көчмүшдүр. Елә бир шәхс рәһмәтә кетмишдир ки, Русијада онун кими чохсаһәли мә'лумата малик олан икинчи адам тапмаг олдугча чәтиндир. Ајағы һара дәјмишдирсә, Дал орада чох көзәл хатирәләр гојмушдур...

В. И. Дал 1801-чи ил нојабр ајынын 10-да Јекатринослаб губернијасынын Славјанносербск әјаләтинин Луганск адланан јериндә һәким аиләсиндә анадан олмушдур. Владимирдән әввәл һәмин аиләдә ики гыз дүнјаја кәлмиш, сонра исә бир нечә ушаг тәрбијә олунмушдур. Онун кичик гардашлары—Карл, Лев вә Павел иди. Карл сонралар дәнизчи, Лев һәрби ишчи олмуш, Павел исә тәләбә икән өлмүшдүр. Владимир Далын кениш тәрҹүмеји-һалы галмамышдыр. О, өлүмүндән бир гәдәр әввәл өз тәрҹүмеји-һалыны гызына диктә етмиш, лакин сона чатдыра билмәмишдир. Ҹәми беш сәһифәлик олан бу јазы Далын һаггында чох аз мә'лумат верә билир. Владимирин атасы Иоһанн Матвејевич, анасы исә Марија Фрајтах олмушдур.

Владимирин атасынын атасы (ата бабасы) данимаркалы иди, анасынын атасы (ана бабасы) алман, анасынын анасы (ана нәнәси) исә франсыз гадыны олмушду.

Иоһанн Матвејевич кәнч јашларындан Алманијаја кетмиш, орада И. Ф. Һербартын тәһсил алмыш олдуғу Ијен Университетинә дахил олмуш вә көзәл дилчи кими танынмышдыр. Јекатерина ону Петербурга дә'вәт етмиш, китабханада иш вермишдир. Лакин бурадан әлдә етдији мадди кәлир Иоһани Матвејевичи тә'мин етмәдијиндән о, јенидән битирмиш олдуғу университетә гајыдыр, тибб факүлтәсинә дахил олур вә һәкимлик диплому илә Русијаја кәлир. Петербургда Марија Фрајтах адлы метис бир гызла евләнир. Владимирин ана нәнәси әдәбијјатла мәшғул олур, харичи дилләрдән рус дилинә әсәрләр тәрҹүмә едирди. Владимир нәнәсинин тә'сири илә дил вә әдәбијјатла марагланыр, лакин һеч вахт филоложи тәһсил көрмүр. Владимир Далын достларындан олан П. И. Мелников (Андреј Печорски) онун һәјат вә фәалијјәти һаггында олан мә'луматлары топламыш вә 1897—1898-чи илләрдә Владимирин әсәрләри күллијјатынын биринчи чилдиндә нәшр етдирмишдир. Мелниковун вердији мә'лумата көрә Иоһанн Матвејевич 1814-чү илдә оғлу Владимири дәниз кадет корпусуна охумаға көндәрир. Владимир 1819-чу илдә, мартын әвәлләриндә һәмин мәктәби битириб, Гара дәниз донанмасына тә'јинат алыр.

Дәниз кадет корпусунда рус дилинин тәдриси Владимири чох әсәбиләшдирир, чүнки бурада халгын көзәл дилини дејил, кадет жаргонуну тә'лим едирдиләр. Рус дили грамма-

Scanned with ACE Scanner

тикасы орижинал шәкилдә мәнимсәдилмирди, бу дилин гај-
да-ганунларыны харичи дилләрин тә'сири илә тәдгиг един-
диләр. Далын өз сөзләри илә десәк, рус дилини латын чәр-
чивәсинә салмышлар. О, бу мүнасибәтлә јазыр: «неизученнұј,
неисследованныј в его законах живоj јазык взјали да и втис-
нули в латинские рамки, склеенные неметским клеем». («Пол-
ное собрание сочинениј Владимира Далја», 1897, том I, сәһ.
XI. Владимир Иванович белә һесаб едирди ки, ал-
ман јапышганыны гопарыб атмаг вә латын дили чәрчивәсин-
дән кәнара чыхараг, рус дилинин гајда-ганунларыны онун өз
тәбиәтинә там ујғун шәкилдә мүәјјәнләшдирмәк рус дилшү-
насларынын мүгәддәс борчудур. Мелников, Владимир Далын
чанлы рус дилинин көзәл лүғәтини јаратмагда көстәрдији
нәһәнк фәалијјәти белә характеризә едирди: Бир ака-
демијанын јүз илә һазырлаја биләчәји лүғәти Дал, тәхминән,
әлли илә һазырламыш вә бунунла да өзүнә әбәди бир һејкәл
гоја билмишдир.

Владимир Дал Гара дәниз донанмасында үч ил ишләдик-
дән сонра (jә'ни 1823-чү илдә) Крондшдата кәлир. Бурада
бир ил јарым фәалијјәт көстәрир. О вахтлар рус донанмасы сү-
гут кечирирди. Она көрә дә донанманын бә'зи ишчиләрини
ихтисар едирдиләр. Фүрсәтдән истифадә едән Дал да дәниз-
лә худаһафизләшмәк гәрарына кәлир вә 1826-чы илин 20
јанварында Дерпт Университетинин тибб факүлтәсинә дахил
олур. 1828-чи илдә Русија илә Түркијә арасында мүһарибә
башлајыр. Дунајын о тајында руслар ики дүшмәнлә үз-үзә
галмали олурлар: түркләр вә чума хәстәлији! Һөкумәт Далы
университетдән тә'чили кери чағырмаг вә һәрби һиссәјә көн-
дәрмәк гәрарына кәлир, лакин Дал али тәһсили баша вурмаг
үчүн ичазә ала билир. 1829-чу илдә университети битирмәк
үчүн имтаһан верир вә март ајында һәрби һиссәјә көндәри-
лир. Бир мүддәтдән сонра Петербургда һәрби хәстәханада
ишләјир вә нәһајәт истеʻфаја чыхараг әдәби вә лингвистик ја-
радычылыгла мәшғул олмаға башлајыр. О һәлә Дерптдә икән
Жуковски илә таныш олур, Жуковскинин васитәсилә Пуш-
кинлә көрүшүр. Гогол, Крылов, Одојевски Далын достлары
вә танышлары идиләр. Рус халг нағылларыны бөјүк диггәтлә
топлајан Владимир 1833-чү илдә илк беш нағылыны нәшр ет-
дирир. Дал нағыллар васитәси илә рус халг дилинин көзәл-
лијини вә фүсункарлығыны дөврүнүн бә'зи башабәла зијалы-

ларына чатдырмаг истәјирди. Далын һәмин нағыллары «Ка-
зак Лугански» имзасы илә чап олунмушдур. Пушкин бу на-
ғыллары охумуш, чох бәјәнмишдир. Һәтта өзүнүн балыгчы
һаггындакы мәшһур нағылыны да бундан сонра Далын төв-
сијјәси илә јазмышдыр. Александр Серкејевич балыгчы һаг-
гындакы китабыны Дала бағышларкән белә бир автограф јаз-
мышдыр: «Тебе от твоих! Сказочнику Казаку Луганскому от
сказочника Александра Пушкина».

Владимир Далын биринчи арвады Јулиа Андра адлы бир
гадын олмушдур. Бундан ики ушағыварды. Оғлу Лев Вла-
димирович (1834) ме'мар олмуш, гызы исә 24 јашында Рома-
да вәфат етмишдир. Икинчи арвады Јекатерина Лвовнадан
(1872-чи илдә Москвада вәфат етмишдир) исә үч гызы олмуш-
дур: Марија, Олга вә Јекатерина.

Дерпт Университетинин ректору Паррот Далы һәмин уни-
верситетә филолокија үзрә мүәллим дә'вәт едир, лакин фило-
ложи тәһсили олмадығы үчүн назир она бир шәртлә разылыг
верир ки, Дал өз нағылларыны филоложи әсәр кими сен-
зураја тәгдим етсин вә Петербург Университетиндә ики сынаг
дәрси десин. Сензура нағыллары бәјәнмир вә беләликлә дә
Далын филолокија мүәллими ишләмәси баш тутмур. 1838-чи
илдә Оренбургда ишә дүзәлир. Оренбургу гарыш-гарыш кә-
зәрәк халг јарадычылығы нүмунәләрини вә лүғәти үчүн сөз-
лүк топлајыр. 1836-чы илдә Пушкинин хәстәлијини ешидир вә
Петербурга она баш чәкмәјә кәлир. Әлдә олан мә'лумата кө-
рә, бөјүк шаир досту Далын голлары үзәриндә чан вермиш-
дир. Пушкин бармағында зүмрүд гашлы бир үзүк кәздирир-
миш. Достларына зарафатла дејирмиш ки, бу, сеһрли үзүк-
дүр. Әкәр мән һәмин үзүјү бармағымдан чыхарсам, поезија
пәриси инчијәр, илһамым мәндән үз дөндәриб көјләрә учар.
Пушкин өлүм ајағында оларкән һәмин үзүјү бармағындан
чыхармыш вә Дала бағышламышдыр. Александр Серкејевич
өлүмүндән бир гәдәр әввәл Далдан «выползина» сөзүнү ешит-
миш, лакин мә'насыны баша дүшмәмишдир. Дал изаһ етмиш-
дир ки, «выползина» халг арасында иланын габыг гојмасына
дејилир (илан габығы демәкдир). Шаир үрәк ағрысы илә бил-
дирмишдир: адымызы әдиб гојмушуг, амма рус дилиндәки
сөзләрин чохуну билмирик... Сонра Пушкин өзүнүн севимли
бир күркүнү дә Дала бағышламыш вә демишдир: гој бу
«выползина»да мәндән сәнә јадикар олсун!

Scanned with ACE Scanner

1841-чи илдә Далын достларындан биринин—Васили Алек-
сејевич Перовскинин гардашы Лев Алексеевич Русијанын
дахили ишләр назири тә'јин олунур вә Далы Петербурга
өз идарәсинә ишә дә'вәт едир. 1849-чу илдә Дал артыг 37 мин
аталар сөзү топламыш вә системләшдирилмишдир. Доггуз
иллик мүбаризәдән сонра, 1862-чи илдә Дал һәмин аталар
сөзләрини чап етдирә билмишдир.

1859-чу илдә лүғәт артыг «П» һәрфинә гәдәр һазыр иди.
Лүғәтин һәмин һиссәсинин корректурасы һазыр оларкән Дал
ону рә'ј үчүн Москвадан Петербурга мәшһур дилчи Греча
көндәрир вә әзијјәт вердији үчүн үзр истәјир. Греч өз дүзә-
лишләри илә бирликдә лүғәти Дала гајтараркән она белә гејд
јазыб көндәрир: «Сиз әзијјәт вердијиниз үчүн мәндән үзр ис-
тәјирсиниз, амма мән белә бир лүғәт јолунда өлмәјә дә һа-
зырам!».

1860-чы илдә, февралын 25-и вә мартын 6-сында Москва
университетинин нәздиндәки рус әдәбијјаты һәвәскарлары
чәмијјәти Далын лүғәти һаггында онун ики мә'рузәсини дин-
ләмиш вә әсәрин чапына разылыг вермишдир. 1863-чү илдә
лүғәтин биринчи чилди чапдан чыхыр. 1864-чү илдә маариф
назири А. В. Головнин һәмин чилди императора тәгдим едир
вә дикәр чилдләрин нәшри үчүн вәсаит бурахылмасыны ха-
һиш едир. Император разылашыр вә пул бурахылмасына сә-
рәнчам верир. 1867-чи илдә лүғәтин бүтүн дөрд чилди һазыр
шәкилдә сатыша бурахылыр. Ординар академик М. П. Пого-
дин белә бир бәјанат верир: «Словар Далја кончен. Тепер
русскаја академија без Далја немыслима. Но вакантных мест
ординарного академика нет. Предлагају: всем нам, акаде-
микам, бросит жребиј, кому выјти из академии вон, и уп-
разднившееся место предоставит Далју. Выбывшиј зајмет
первују, какаја откроетсја, вакансију» (Дал, Әсәрләри күл-
лијаты, 1897, сәһ. 21, чилд 1). Академија Далы фәхри үзв се-
чир вә она Ломоносов мүкафаты верир. Русија чоғрафија чә-
мијјәти исә Дала гызыл медал тәгдим едир.

Владимир Дал 1872-чи илдә сентјабр ајынын 22-дә Моск-
вада вәфат етмишдир. Онун өлүмүндән бир гәдәр әввәл мәт-
буатда белә бир хәбәр нәшр олунмушдур ки, Данимаркада

ибарәтдир. Башга
олан Дал нәслинин әсли славјанлардан ибарәтдир. Башга
бир хәбәрдә исә дејилирди ки, Дал нәсли алманларла бағлы
олан нәсилдир. Бунунла әлагәдар олараг Дерпт (әввәл Јурјев
шәһәри иди) шәһәриндәки достлары Дала јаздылар: де көрәк
кимсән, рус, ја алман? Дал онлара белә бир чаваб көндәрди:
«Ни прозвание, ни вероисповедание, ни самаја кров предков
не делајут человека принадлежностју тој или другој народ-
ности. Дух, душа человека—вот где надо искать принад-
лежности его к тому или другому народу... Кто на каком ја-
зыке, думает, тот к тому народу и принадлежит. Ја думају по-
русски»...

Scanned with ACE Scanner

СУАЛЛАРЫНЫЗА ЧАВАБ ВЕРИРИК

«ГЫСА ДЕСӘК...»

1. Мә'лум олдуғу үзрә, орта мәктәбләрдә ичтимаијјат фәнни тәдрис олунур. Бу фәннин ады тәдрис планында «ичтимаијјәт», дәрслијин үстүндә исә «ичтимаијјат» јазылыб. «Азәрбајчан дилинин орфографија лүғәти»ндә дә «ичтимаијјәт», «ичтимаијјәтчи» ишләниб. Бунларын һансы дүзкүндүр?

2. Мәтбуатда каһ **факултатив**, каһ **факултетив**, каһ да **факултәтив** ишләдилир. Һансыны дүзкүн һесаб етмәк лазымдыр.

Р. Мухтарова—Шуша.

1. «Әдәбијјат вә инчәсәнәт» гәзетинин 18 јанвар 1975-чи ил тарихли нөмрәсиндә Азәрбајчан халг јазычысы Мирзә Ибраһимов «Балача сәһв вә гызғын бир мүбаһисә барәдә» башлыглы бир мәгалә дәрч етдирмиш вә орада **ичтимаијјәт** сөзү илә **ичтимаијјат** сөзүнүн бир-бириндән фәргини чох ајдын шәкилдә изаһ етмишдир.

Фикримизчә, һәмин сөзләрин «ејниләшдирилмәси» илә әлагәдар сәһвин мәнбәјини «Азәрбајчан дилинин орфографија лүғәти»ндә (Бакы, 1960) ахтармаг лазымдыр. Онун сөзлүјүндә јалныз **ичтимаијјәт** вә **ичтимаијјәтчи** сөзләри кетмишдир. Көрүнүр, бурадан нәтичә чыхаранлар **ичтимаијјат** вә **ичтимаијјатчы** сөзләринин «сијаһыдан чыхарылдығыны» күман етмишләр.

Сүбут етмәјә еһтијач јохдур ки, нә **ичтимаијјәт—ичтимаијјат** сөзүнү, нә дә **ичтимаијјәтчи—ичтимаијјатчы** сөзүнү әвәз едә билмәз.

2. **Факултатив** сөзү дә «Азәрбајчан дилинин орфографија лүғәти»ндә тәсбит олунмамышдыр. Орада јалныз «факултә» сөзү верилмишдир. Бунлары ејникөклү сөз һесаб едәнләр белә нәтичә чыхарырлар ки, һәмин термин **факултәтив** шәклиндә ишләдилмәлидир. Фикримизчә, бу сөзүн мүхтәлиф јазылыш вариантлары ичәрисиндә ән дүзкүн оланы «факултатив»дир.

МҮРӘККӘБ СӨЗ, МҮРӘККӘБ ҮЗВ

Дилчилик әдәбијјатында чүмләнин мүрәккәб үзвләри һаггында мүхтәлиф мүлаһизәләрә тәсадүф олунур. Бә'зиләри мүрәккәб сөзләри, о чүмләдән мүрәккәб фе'лләри садә үзв, бә'зиләри исә мүрәккәб үзв кими тәһлил етмәји дүзкүн һесаб едирләр. Бу долашыглыг биз мүәллимләри тә'лим просесиндә бә'зән чыхылмаз вәзијјәтдә гојур. Хаһиш едирәм гејд етдијим мәсәлә илә әлагәдар бизә конкрет көстәриш верәсиниз.

Т. Мурадов—Јевлах рајону.

Бу тамамилә доғрудур ки, сон илләрә гәдәр дилчилик әдәбијјатында, о чүмләдән орта мәктәб дәрсликләриндә чүмләнин гурулушча нөвләри һаггында мүлаһизәләрдә чидди долашыглыглар мејдана чыхмышдыр. Мәсәлән, проф. М. Ширәлијев вә проф. М. Һүсејнзадәнин «Азәрбајчан дилинин грамматикасы» (I һиссә, «Маариф» нәшријјаты, 1972) дәрслијиндә **апарырды, мүәллим иди** вә с. кими сөзләр мүрәккәб чүмлә үзвү кими, проф. А. Ахундов вә Б. Әһмәдовун «Азәрбајчан дили» (V—VI синифләр үчүн, «Маариф» нәшријјаты, 1973) дәрсликләриндә исә сабит сөз бирләшмәләри чүмләдә садә үзв кими изаһ едилмишдир.

Проф. М. Ширәлијев вә проф. М. Һүсејнзадә «апарырды», «мүәллим иди» кими сөзләри мүрәккәб чүмлә үзвү һесаб едәркән буну әсас тутмушлар ки, һәмин сөзләр ики лексемин бир-

Scanned with ACE Scanner

лэшмәсиндән әмәлә кәлмишдир: апарыр+иди, мүәллим+иди. Бу мүлаһизәнин нә дәрәчәдә дүзкүн олуб-олмадығыны мүәјјәнләшдирмәк үчүн, фикримизчә, илк нөвбәдә гаршыја чыхан бә'зи суаллара чаваб тапмалыјыг: **иди, имиш** көмәкчи сөзләри (һиссәчикләри) гошулдуғу сөзлә бирләшиб сөз бирләшмәси әмәлә кәтирә билирми? Мүрәккәб сөзләр чүмләнин мүрәккәб үзвү ола биләрми? Сабит сөз бирләшмәләри вә мүрәккәб адлар чүмләнин садә, јохса мүрәккәб үзвү сајылмалыдыр?

Әввәлән, истәр **иди, имиш,** еләчә дә **исә, икән** һиссәчикләри, истәрсә дә гошмалар јалныз грамматик әлагәләрин јаранмасына хидмәт едир; демәк, гошулдуглары сөзүн анчаг грамматик мә'насында дәјишиклик јарада биләрләр. Ону да нәзәрә алмаг лазымдыр ки, гејд етдијимиз грамматик категоријалара аид сөзләр мүрәккәб сөзүн компоненти ола билмәз, чүнки онлар мүстәгил лексик мә'наја малик дејил. Белә ки, адәтән ики мүхтәлиф сөзүн бирләшмәсиндән әмәлә кәлән мүрәккәб сөз тамамилә башга мә'нада ишләнир; мәсәлән, ајаг—ајаггабы. Һалбуки **иди, имиш** вә с. һиссәчикләри, јахуд гошмалар бу вә ја дикәр сөзә гошулдугда көстәрдијимиз просес баш вермир.

Дејиләнләрдән ики нәтичә чыхармаг олар: 1) мүрәккәб чүмлә үзвләри јалныз сөз бирләшмәләри илә ифадә олунан үзвләрдир; 2) көмәкчи сөзләр (һиссәчикләр, гошмалар) сөз бирләшмәси әмәлә кәтирмәдији үчүн онлар чүмлә үзвүнүн дә гурулушча мүрәккәб олмасында һеч бир рол ојнамырлар.

Бу нәтичәләр јухарыда гејд етдијимиз дикәр суалларын да чавабыны ајдынлашдырмаға әсас верир. Дејиләнләрдән ајдын олур ки, мүрәккәб сөзләр чүмләнин мүрәккәб үзвү кими чыхыш етмир; онлар да садә вә дүзәлтмә сөзләр кими, чүмләнин садә үзвү вәзифәсиндә ишләнир. Лакин бурада инчә бир чәһәти унутмаг олмаз: ејни фикир ајры јазылан мүрәккәб сөзләрә дә шамилдирми? Фикримизчә, јох. Мүрәккәб фе'лләрин (јола дүшмәк, ад чыхармаг, галиб кәлмәк вә с.) мүрәккәб сөз олуб-олмамасы һәлә мүбаһисәлидир; һеч кәс бунларын мүрәккәб фе'л олдуғуну инкар етмир, лакин бу, нитг һиссәси анлајышыны һеч дә сөз анлајышы илә ејниләшдирмәјә һагг вермир. Ахы, мүрәккәб фе'лләрин чоху, әслиндә, сабит сөз бирләшмәләридир—идиомлардыр. Демәк, бунлар сөз бирләшмәси олмаг гијафәләрини итирмирләр. Тәхминән, ејни фикри мүрәккәб сајлара вә мүрәккәб адлара да аид ет-

мәк олар. Бурада фәрг өзүнү тәкчә онда көстәрир ки, мүрәккәб сајлар вә мүрәккәб адлар грамматик сөз бирләшмәләри шәклиндә тәзаһүр едир.

Беләликлә, нәтичә чыхара биләрик ки, сөз бирләшмәләри илә, очүмләдән сабит сөз бирләшмәләри илә ифадә олунан чүмлә үзвләри мүрәккәб үзв кими тәһлил олунмалыдыр.

Бәс ајры јазылан **һеч кәс, һеч ким, нә исә, бир чох, бир сыра** вә с. кими әвәзлик, сај вә зәрфләр дә сөз бирләшмәси һесаб едилмәлидирми? Башга сөзлә, бунлар да чүмләнин мүрәккәб үзвү сајылмалыдырмы? Фикримизчә, јох. Бунлар хүсуси характерли мүрәккәб сөзләрдир.

БУНЛАР МҮХТӘЛИФ ГАЈДАЛАРДЫР

Мә'лумунуз едим (?) ки, бизим мәктәб 1973—74-чү тәдрис илиндә проф. А. Ахундов вә Б. Әһмәдовун бирликдә јаздыглары «Мүасир Азәрбајчан дили» (?) дәрслији илә ишләјирди. Һәмин **дәрсликдә** «Табелилик бағлајычылары» бәһсиндә (?) гејд едилирди ки, **чүнки, она көрә ки** бағлајычыларындан әввәл веркүл гојулур.

...Һалбуки VI синифләр үчүн һазыркы дәрсликдә **она көрә ки** бағлајычысындан һәм әввәл, һәм дә сонра веркүл гојулур. Бунларын һансы дүзкүндүр?

И. Абдыјев—Товуз рајону.

Проф. А. Ахундов вә проф. Б. Әһмәдовун «Азәрбајчан дили» дәрслијиндә верилмиш гајда дүзкүндүр. Нәзәрә алмаг лазымдыр ки, орада сөһбәт бир гајда һаггында, јә'ни табелилик һаггында кедир. Һәмин бағлајычылар сырасында **она көрә ки** бағлајычысындан сонра да веркүл гојулмасы тамамилә башга гајдадыр; бунун **чүнки, һәркаһ, она көрә** вә с. табе едән бағлајычылара һеч бир дәхли јохдур. Демәк, үмумиләшдиричи гајдаларла, хүсуси гајдалары фәргләндирмәји бачармаг лазымдыр.

Scanned with ACE Scanner

ҺАНСЫ СУАЛА ЧАВАБ ОЛУР

Мәшгчи мејдана тәзә ојунчу дахил етди чүмләсини чүмлә үзвләринә көрә тәһлил етмәјинизи хаһиш едирәм.

С. Мустафазадә—Бакы.

Синтактик тәһлил бахымындан марағлы чүмләдир. Ајдын мәсәләдир ки, һәмин чүмләдә **дахил етди**—хәбәр, **мәшгчи** исә мүбтәдадыр. Мүбтәда кәм? суалына чаваб олур. Бәс **ојунчу** сөзү һансы суала чаваб верир? Күман етмәк олар ки, о да к и м ? суалыны тәләб едир: к и м ? О ј у н ч у. Лакин унутмамалыјыг ки, чүмлә үзвүнә верилән суал синтактик суал олмалыдыр. Тәһлил етдијимиз чүмләдәки **ојунчу** сөзүнә бу бахымдан кәлин суал вермәјә чалышаг: Мәшгчи мејдана кими дахил етди? Мәшгчи мејдана нә дахил етди? Шүбһәсиз ки, бу суаллардан һеч бири грамматик, сонракылар исә мәнтиги чәһәтдән мәгсәдә ујғун дејил. Марағлыдыр, бәс һәмин сөзүн һансы чүмлә үзвү олдуғуну суала көрә нечә мүәјјән етмәк лазымдыр? Фикримизчә, бурада суал һәлледичи рол ојнамыр. Һәмин чүмләдә **ојунчу** сөзү мүбтәданын (мәшгчи) көрдүјү һәрәкәтин (дахил етди) објекти олуб, тамамлыг вәзифәсини дашыјыр.

Ә. ӘФӘНДИЗАДӘ

Редаксија һеј'әти: **А. Абдуллајев** (редактор), **М. А. Асланов, А. Бабајев, Ә. Әфәндизадә, Ә. Әһмәдов, Ч. Әһмәдов, А. Һүсејнов, З. Сәмәдов, А. Еминов** (редактор муавини).

Чапа имзаланмыш 7/VII-1975-чи ил. Кағыз форматы 60×84¹/₁₆=3,5 кағыз вәрәги, 6,61 чап вәрәги. ФГ 01210. Сифариш 2071. Тиражы 13.590.

Редаксијанын үнваны: Бакы, Низами күчәси, 58. Телефон: 93-55-82.

Бакы, «Коммунист» нәшријјатынын мәтбәәси.

25 гәпик. 76302

«ПРЕПОДАВАНИЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ»

(Методический сборник)

Выпуск 2

(На азербайджанском языке)

Приложение к журналу

«АЗЕРБАЙДЖАН МЕКТЕБИ»

Баку — 1975

Scanned with ACE Scanner